

GRUNDLAGD 1876 AV C. G. ESTLANDER

2018

ISSN 0015-248X

KULTUR EKONOMI POLITIK

Redaktion

Jutta Ahlbeck
Ansvarig chefredaktör
Hanna Lindberg
Redaktionssekreterare

Redaktionsråd

Martina Björklund
Mats Börjesson
Pekka Kettunen
Nina Kivinen
Else-Britt Kjellqvist
Bengt Kristensson Uggla
Tage Kurtén
Kristina Malmio
Sverker Sörlin
Ulrika Wolf-Knuts

Utgivare

Föreningen Granskaren r.f. Åbo
Ordförande Pekka Kettunen
Jutta Ahlbeck
Margrét Halldórsdóttir
Carina Gräsbeck
Jonas Lagerström
Eva Costiander-Huldén

Formgivning

Oy Graaf Ab

Tryckning

Oy Nordprint Ab

Kontakt

Redaktionen: finsktid@abo.fi
Prenumerationer: pren-finsktid@abo.fi

Mer om oss

www.finsktidskrift.fi
Instruktioner för skribenter:
www.finsktidskrift.fi/medverka/for-skribenter/
Om prenumerationer: www.finsktidskrift.fi/prenumerera/

Bidragsgivare

Svenska Litteratursällskapet i Finland, Svenska Kulturfonden,
Föreningen Konstsamfundet, Kulturfonden Island-Finland,
William Thuring's Stiftelse, Kommerserådet Otto A. Malms
Donationsfond, Waldemar von Frenckells stiftelse

Innehåll 1/2018

<i>Chefredaktör Jutta Ahlbeck</i>	
En väv av texter och sanningar	5
Kollegialt granskade artiklar	
 <i>Olga Engfelt</i>	
Den litterära dialogens mekanismer: Oscar Parlands Riki-trilogi i den ryska litterära kontexten	9
Essäer	
<i>Lennart J. Lundqvist</i>	
På spaning efter betydelsen i nuet av den tid som flytt	35
<i>Dag Anckar</i>	
Initialregimer – vilka, varför? En litteraturkommentar	47
<i>Lars Djerf</i>	
Vilken funktion och vilket syfte har den arabiska texten i Klippdomen i Jerusalem?	59
Granskaren	
<i>Katarina Leppänen</i>	
Allt ljus på oss? Ett försvarstal för den finlandssvenska mångfalden	71
<i>Nils G. Holm</i>	
Kampen för icke-våld i en våldsfylld värld	74
<i>Matias Kaihovirta</i>	
Det (o)problematiske politiska våldet och arbetarrörelsens frammarsch	77
<i>Inga Saikkonen</i>	
"Eurokrisen" och ändringar i Finlands EU-politik	80

En väv av texter och sanningar

God fortsättning på det nya året! År 2018 är här med sitt första nummer av *Finsk Tidskrift*. Detta nummer innehåller en kollegialt granskad artikel av litteraturvetaren Olga Engfelt och essäer av statsvetarna Lennart J. Lundqvist och Dag Anckar samt av religionsvetaren Lars Djerf. Den gemensamma nämnaren i numret är att skribenterna analyserar hur olika texter och tolkningar av historiska skeden vävs samman och ger betydelse åt varandra.

Olga Engfelt studerar utgående från Bachtins tanke om dialogism och Kristevas teori om intertextualitet, den litterära dialogen mellan Leo Tolstoj och Oscar Parland. Som analytiska redskap fungerar främmandegöring som konstnärlig princip och en så kallad "motivisk konstant", här i form av trädgården. I fokus för analysen står Parlands barndomstrilogi, "Riki-trilogin", bestående av *Den förtrollade vägen* (1953), *Tjurens år* (1962) och *Spegelgossen* (postumt 2001), och hur dessa förhåller sig till de ryska litterära förebilderna Leo Tolstoj och Jurij Oljesja. Engfelt visar skickligt hur Parlands författarskap utgör en tematisk och motivisk vävnad med litterära influenser från den ryska litteraturen som sammanflätas med den europeiska modernismen.

I numrets första essä, diskuterar Lennart J. Lundqvist hur historiker och samhällsdebattörer i både Finland och Sverige har försökt forma en berättelse om 1918, tiden efter det första världskriget, och dess betydelse idag. Detta har inneburit att vissa saker lyfts fram som betydelsefulla och "sanna", medan andra lämnas åt glömskan. När både Finland och Sverige nu firar sina 100-årsjubileer

(självständigheten i Finland och demokratiseringens etablering i Sverige), pekar Lundqvist på en kamp om vem som får formulera den bärande nationella berättelsen.

Dag Anckar gör en studie över litteratur som behandlar politiska initialregimer och demokratins förutsättningar vid staters självständighet. En initialregim är en regimform som en stat vid sin tillblivelse väljer och inskriver i sin självständighetsförfattning. Anckar lyfter fram en brist i det internationella komparativa politikstudiet: studier har ofta förbisett världens små stater, utelämnat dem ur databanker, resultat och teoretiska resonemang. Forskning om småstaterna har visat sig kunna precisera, nyansera och till och med ifrågasätta de resultat som utgått endast från större, rikare och mäktigare länder. En analys av småstater kan till exempel lyfta fram demokratins olika villkor och dess förändringar.

Lars Djerf studerar arabiska texter i Klippdomen, eller Klippmoskén, (uppförd åren 687–691), den muslimska helgedomen i Jerusalem. Innanför moskén finns de äldsta bevarade inskrifterna, i kufisk skrift, från Koranen. Djerf ställer frågan vilken funktion inskrifterna hade utöver att vara vackra dekorationer och visar hur det centrala temat i alla inskrifter handlar om bekännelsen till islam som den enda sanna tron och till Muhammed som Guds profet. Texterna tar således starkt avstånd från den kristna tron, men innehåller ändå en inbjudan till de kristna att lämna sina ”villfarelser” och underkasta sig islam.

Redaktionen för *Finsk Tidskrift* ser lite annorlunda ut detta år. Freja Rudels som fungerade som redaktionssekreterare slutade vid årsskiftet och historikern *Hanna Lindberg* har nu axlat Frejas ansvar. Både Föreningen Granskaren r.f. och i synnerhet jag personligen vill tacka Freja för den tid vi fick tillsammans i redaktionen. Freja, du är en stilist av rang, en extraordinär skribent, en klok och varm människa, därtill är du oerhört begåvad! Det är en sann lycka att ha fått samarbeta med dig och lära känna dig. Tack för de gemensamma åren och för allt vad du har lärt mig!

I Hanna Lindberg får *FT* också en ytterst kompetent redaktionssekreterare. Hanna disputerade i allmän historia 2014 vid Åbo Akademi på en spännande och nydanande avhandling om Heikki Waris och betydelsen av genus i vetenskaplig socialpolitik. Hennes specialområden är genushistoria, vetenskapshistoria och välfärdsstatens historia. Hanna är också en av författarna till Åbo Akademis hundraårshistorik som utkommer i februari 2018. Hanna och jag arbetar även i samma FA-forskningsprojekt.

Föreningen Granskaren och jag vill även tacka vår avgående ordförande Pia Maria Ahlbäck, vår idéspruta och visionär, som vitaliserat föreningen. Under Pias tid har Granskaren och *FT* fått priser och utmärkelser. Tack Pia för ditt helhjärtade engagemang och dina spännande idéer! Pia efterträds av docent *Pekka Kettunen* som för tillfället arbetar som specialforskare i offentlig förvaltning vid Åbo Akademi. Pekka är specialiserad i frågor bland annat kring policy analys och utvärdering, organisationsteori, kommunal politik och förvaltning. Pekkas inriktning och kunnande utgör ett välkommet nytt bidrag till både föreningen och tidskriften.

Jutta Ahlbeck

23.1.2018

Kollegialt granskade artiklar

📖 Den litterära dialogens mekanismer: Oscar Parlands Riki-trilogi i den ryska litterära kontexten

Olga Engfelt

Det är först i en *annan* kulturs ögon som en främmande kultur kan komma djupare och fullödigare i dagen [...] En innebörd röjer sina djup sedan den mött och sammanträffat med en annan, främmande innebörd: mellan dem inleds en *dialog* som övervinner slutenheten och ensidigheten i dessa innebörder, i dessa kulturer.

Det dialogiska ordet (Bachtin 1997, 13, kursiv i orig.)

Dialogicitetens problematik

I det ovanstående citatet formuleras det väsentliga i Bachtins teori, där det litterära ordets betydelse öppnar sig i förhållande till den större litterära och sociokulturella kontexten. I *Det dialogiska ordet* (1997) beskriver Bachtin den textuella dialogismens mångfaldiga struktur som består av flera lager. Bachtin skiljer mellan textens

(verkets) gestaltade värld och den gestaltande reella världen som kallas för en textskapande värld (Bachtin 1997, 161). Denna textskapande värld bygger på flera moment: den verklighet som återspeglas i texten och de författare som skapar texten, de som framför eller uttalar den (om den finns) och åhörarna-läsarna som återskapar texten och förnyar den genom sitt återskapande (Bachtin 1997, 161). I den bachtinska teorin beskrivs åhörarens-läsarens roll i den skapande processen som aktiv. Verket och den värld som gestaltas befinner sig i en ständig växelverkan; i denna utbytesprocess uppträder läsaren som ett slags medium som har förmågan att förnya verket och producera verkets betydelser genom sina tolkningar. Detta utbyte mellan verk och liv betecknar Bachtin som en särskild skapande kronotop, som bygger på två koordinatsystem. Å ena sidan består ett enskilt verk av en mängd kronotoper som träder fram i specifika förbindelser med varandra. Varje bild och motiv i verket har sina tidsliga och rumsliga markörer, vilket leder till enheter av tid och rum. Därmed inbegriper kronotoperna varandra, sammanflätas, samexisterar och befinner sig i dialogiska relationer till varandra. Å andra sidan påpekar Bachtin att denna dialog inte ingår i verkets gestaltade värld och inte heller i någon av dess gestaltade kronotoper utan ”i författarens och uttolkarens värld och åhörarnas och läsarnas värld” (Bachtin 1997, 160).

Bachtins syn på det litterära ordets dialogiska väsen blir en utgångspunkt för min analys av Oscar Parlands barndomstrilogi, *Den förtrollade vägen* (1953), *Tjurens år* (1962) och *Spegelgossen* (postumt 2001).¹ I denna artikel betraktas Parlands berättelse om protagonisten Rikis uppväxt på Karelska näset i förhållande till de ryska litterära förebilderna, nämligen Leo Tolstojs trilogi *Från unga år. Barndomen, Pojkåren, Ungdomen* (1852) och Jurij Oljesjas *Avund* (1927).

1 Oscar Parlands författarskap består av fem fullbordade romaner: *Förvandlingar* (1945), *Den förtrollade vägen* (1953, nyutg. 1974, 1987), *Tjurens år* (1962, nyutg. 1988) och de två postumt redigerade och utgivna *Spegelgossen* (2001) och *Flanellkostym och farsans kåpp* (2003). De två sistnämnda romanerna är ett resultat av utgivarna Monika Parlands och Oliver Parlands urval ur ett större material som finns bevarat i Svenska Litteratursällskapets arkiv. Det finns inte några avgörande skillnader mellan *Den förtrollade vägens* och *Tjurens års* olika upplagor; i min analys åberopar jag *Den förtrollade vägens* tredje upplaga 1987 och *Tjurens års* första upplaga 1962.

Syftet med denna artikel är att visa hur den litterära dialogen fungerar i praktiken och vilka uttryck metaforen dialog tar sig i texterna. Hur omtolkas Leo Tolstojs realistiska berättarformer i Parlands romaner? Med hjälp av vilka konstgrepp tar tematiken sig uttryck i Parlands trilogi och Oljesjas *Avund*? I min analys av Riki-trilogin vill jag både stödja mig på författarens medvetna strategi som visar sig i form av reflektioner kring det egna författarskapet och använda mig av externa teoretiska nycklar som inte utgjort en del av Parlands värld och därför bidrar till att aktualisera texternas innebörder, som inte ligger på ytan och endast framträder i kontakt med andra texter. I Bachtins anda åtar jag mig en roll av uttolkare, som genom att placera det parlandiska författarskapet i en relevant kontext, urskiljer och framhäver texternas innebörder. I den komparativa läsningens oväntade ljus berikas och förnyas Parlands berättelser.

Ordets dialogiska och ambivalenta karaktär framhävs även av Julia Kristeva, som utvecklar Bachtins tanke om det litterära ordet som en skärningspunkt för de två koordinatsystemen:

The word's status is thus defined horizontally (the word in the text belongs to both writing subject and addressee) as well as vertically (the word in the text is oriented towards an anterior or synchronic literary corpus). (Kristeva 1980, 66)

Kristeva betonar att ordets dialogiska väsen framträder vid överlappningen av två "axlar": "hence the horizontal axis (subject-addressee) and vertical axis (text-context) coincide, bringing to light an important fact: each word (text) is an intersection of words (texts) where at least one other word (text) can be read" (Kristeva 1980, 66). Denna tanke står i samklang med Bachtins uppfattning av det litterära ordet som en mötesplats mellan flera diskurser: "every word is directed toward an answer and cannot escape the profound influence of the answering word that it anticipates" (Bakhtin 1981, 280). I sin tolkning av Bachtins teori driver Kristeva denna tanke till sin spets genom att definiera en text som en väv av citat: "any text is constructed as a mosaic of quotations, any text is the absorption and transformation of another" (Kristeva 1980, 66).

Dessa två begrepp, "the absorption" och "the transformation" innebär olika faser av textens förhållningsätt till kontexten. Här

ligger även brytningspunkten mellan Bachtins dialogism och Kristeva som lanserar begreppet intertextualitet (Kristeva 1980, 66). Denna övergång från dialogism till intertextualitet står i fokus hos Karine Zbinden, när hon poängterar skillnaden mellan "l'appropriation"(tillägnande) och "la distorsion"(förvridning).

La notion d'appropriation doit être entendue comme une "lecture en contexte", impliquant que le contexte de lecture est différent du contexte de production de l'oeuvre. [...] D'autre part, il y a "distorsion" lorsqu'il y a véritablement malentendu culturel, soit quand le contexte de lecture est trop différent, trop éloigné pour donner accès à la pensée originale.² (Zbinden 2003, 17)

Transformationen från dialogism till intertextualitet sker när denna första tolkningsfas, då texten berikas av kontextens andra innebörder, övergår till den andra tolkningsfasen. Under kontextens inflytande förlorar texten då sina ursprungliga betydelser och skiljer sig kraftigt från den ursprungliga versionen.

Förhållandet mellan tillägnande och förvridning karakteriserar textens relation till kontexten och kontextens gränser. I Bachtins diskussion ställs man inför en fråga: från vilken punkt i tid och rum betraktar författaren de händelser hen gestaltar? Svaret låter enkelt och självklart: "Den samtid som utgör författarens synvinkel rymmer framför allt hela litteraturens fält, och inte bara den samtida litteraturen i ordets snäva bemärkelse, utan också det förgångnas litteratur, som fortsätter att leva och förnyas i samtiden" (Bachtin 1997, 163). Av detta citat framgår det att författare för ett slags dialog med sina föregångare, samtidigt som de poetiska världarna inträder i en dialogisk relation med samtiden. Dialogen har även en tredje riktning som framträder i författarnas både medvetna och omedvetna intention att "komma i kontakt" med sina efterföljare eller eventuella litterära arvtagare. Den litterära dialogen rymmer alltså flera betydelser och har flera utvecklingslinjer. Men kan man verkligen använda begreppet *dialog* i dess bokstavliga betydelse: som ett utbyte eller ett samspel mellan två eller flera deltagare i fall

2 Begreppet "tillägnande" bör uppfattas som "läsningen i kontexten", vilket innebär att läsningens kontext skiljer sig från en kontext i vilket verket har skapats. [...] Å andra sidan finns det "förvridning" som orsakar en kulturell missuppfattning, då läsningens kontext avlägnas sig för mycket från den ursprungliga tanken. (Min övers.)

dialogens deltagare är författare från olika tider, som till exempel Tolstoj och Parland? Det är uppenbart att dialogen i detta sammanhang är laddad med en metaforisk innebörd och har sina egna mekanismer och villkor. Diktarens eller författarens anknytning till en viss litterär tradition eller en viss estetisk grupp realiserar på olika sätt. Å ena sidan kan författaren medvetet signalera sin relation till en litteraturteoretisk tradition med hjälp av poetiska bilder eller konstnärliga grepp. Denna markering tar sig även ett bokstavligt uttryck i form av självreflexioner, kommentarer till de egna verken och konkreta hänvisningar till en litterär eller teoretisk källa. Å andra sidan kan en litterär produktion inrymma intertextualiteter som varit omedvetna för författaren, då eftervärlden placerar författaren i en viss kontext genom att tillskriva texten betydelser och beteckningar som författaren inte avsett. Texten kan också innehålla samband som författaren varit högst medveten om, men angelägen om att dölja, eller samband som eftervärlden pekat på men som saknar grund.

Riki-trilogin i förhållande till Tolstoj och Oljesja

Parlands trilogi är en berättelse om verkligheten som icke är. Den är ett återberättande av barndomsminnen som skapar en myt där omedvetna tankar, drömmar, fördolda förhoppningar och hemlig längtan tar sig konstnärliga uttryck. Den lille gossen Riki som förde författaren ”raka vägen fram till barndomens Tikkala och åren 1914–1919” (*Kunskap och inlevelse*, 26) är berättelsernas sammanhållande gestalt. Det drömlika Teerilä, Rikis barndomshem, är scenen för romanernas handlingar som omspannar några månader.³ I *Den förtrollade vägen* får berättelsen en mytologisk dimension där gränsen mellan det imaginära och det verkliga försvinner. Däremot framträder konkreta spår av de historiska händelsernas i *Tjurens år* (1962), som skildrar Teeriläs sorgliga liv strax före och under inbördeskriget 1918. Utifrån detta kan handlingen i *Den förtrollade vägen* (1953) bestämmas till 1916. Händelserna i den

3 Kristina Björklund framhåller att handlingarna i *Den förtrollade vägen* pågår från höst till vår och i *Tjurens år* från sommar till vår (Björklund 1982, 36).

postumt utgivna *Spiegelgossen* (2001) utspelar sig efter kriget, under åren 1918–1919.

Oscar Parland, som alltid betonade sin roll som peterburgsk flykting, för ett slags dialog med en rysk litterär tradition. Jämfört med många andra ryska författare som Maxim Gorkij, Anton Tjechov, Boris Pasternak och Ivan Bunin, som utan tvekan hade kunnat inspirera och influera Parland, är det just Tolstojs och Olesjas estetiska principer som på ett mest påtagligt sätt omtolkas i de parlandska berättelserna. I sina anteckningar om Tolstoj skriver Parland:

Tolstoj är en av de mest fascinerande personer jag känner till och jag har lärt mycket av honom. Han återger sinnesintryck och tankar på ett så allmängiltigt sätt och man hela tiden medan man läser avbryter sig och tänker: just precis det här har jag tänkt och känt, jag har bara inte kunnat formulera det. Så stram och enkel hans stil är!

På ett annat ställe i samma anteckningar noterar Parland: ”Krig och Fred’ överträffar [också] både kvalitativt och kvantitativt de flesta av romaner jag har läst.”⁴ Även i *Kunskap och inlevelse* (1991) nämns Tolstoj i berättelsen om högläsning som var vanlig i deras familjekrets: ”Särskilt min pappa tyckte om att läsa högt om kvällarna [...] särskilt tyckte han om Dickens, Shakespeare och Tolstoj samt andra ryska klassiker från 1800-talet. Högläsningen pågick ända fram till vår studenttid” (*Kunskap och inlevelse*, s. 18). Av detta minne framgår det att Parland har kommit i kontakt med Tolstoj, tydligen på originalspråk. I denna artikel är grunden till min studie av den litterära dialogen mellan Tolstoj och Parland två analytiska moment: främmandegöringen som konstnärlig princip och en av de motiviska konstanter som förekommer i de båda berättelserna, nämligen trädgården.⁵

4 Oscar Parland, ”Om Tolstoj och m.m.”, i Oscar Parlands arkiv, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, SLSA 1063

5 Begreppet ”motivisk konstant” tillhör Alexander Zholkovskij som är en grundare av en analytisk modell som beskrivs i artikelsamlingen *Themes and Texts. Toward a Poetics of Expressiveness* (1984). Enligt Zholkovskij har författarens alla verk, trots deras tematiska och även estetiska olikheter, ett centralt tema som genomsyrar hela författarskapet och aktualiseras i så kallade thematic invariants med hjälp av konstnärliga grepp (expressive devices). Uttrycksfullhetens poetik bygger på en analytisk tema-text-modell (Theme-Text model), där temat är det som uttrycks, texten är det som uttrycker och de konstnärliga greppen är redskap (verktyg) som förbinder de två aspekterna – temat och

När det gäller grunden för en jämförande analys mellan Parland och Oljesja är det tydligt att Parland har haft en medveten ambition att föra en dialog med *Avunds* upphovsman. Det är viktigt att påpeka att Oscar Parland skrev sina romaner parallellt med översättningen av Jurij Oljesjas *Avund*. Arbetet med Oljesjas verk påbörjades 1932 och han fullbordade översättningen 1961. *Avunds* utgivningsår sammanfaller nästan med *Tjurens års* första publicering 1962. Parland betraktar *Avund* som ”en elegant och mästerlig tillämpning” av den formalistiska teorins estetiska principer (*Kunskap och inlevelse*, s. 24). Verklighetens nya dimension skapas i *Avund* genom främmandegörande grepp som Oljesja använder på ett utomordentligt skickligt sätt. Analysens fokus ligger på främmandegöringen som konstnärlig princip i Parlands och Oljesjas respektive berättelser, men även på en av de båda berättelsernas gemensamma motiviska konstanter – spegeln och spegelbilderna.

Främmandegöringen som konstnärlig princip

I olika sammanhang påpekar Oscar Parland den roll som Viktor Sklovskijs formalistiska teori har spelat för honom som författare och läsare. Denna estetiska påverkan går dock inte i rakt nedstigande led utan mer oväntat och personligt, från Henry, den äldste brodern, till Oscar som var nästäldest av syskonen. I en av sina essäer betonar Oscar att Henrys framställning av formalistiska principer gjorde ett starkt intryck på honom och framhäver att han redan från och med början av 1930-talet upphöjde denna Henryska version av Sklovskijs och Zirmunskijs teori till mönster

texten. I texten tar ett tema sig konstnärliga uttryck. Det är svårt att finna begrepp som fullkomligt ”täcker” Zholkovskijs terminologi. Med *thematic invariant* menar Zholkovskij ett ständigt återkommande tema som realiseras i samma igenkännliga motiv. På svenska låter det engelska begreppet ”invariant” främmande. I min analys väljer jag därför att använda begreppet *tematisk konstant* som förefaller mig motsvara den innebörd som begreppet ”invariant” har i Zholkovskijs analyser. Författarskapets tematiska konstanter förkroppsligas i konkreta motiv (invariant motifs) som förekommer i en författares alla verk. Jag använder begreppet *motivisk konstant* som tar fasta på begreppets innebörd, nämligen motivens återkommande karaktär. Denna transformation av författarskapets centrala tema och tematiska konstanter till motiv och bilder ligger till grund för Zholkovskijs definition av den poetiska världen: ”the ‘poetic world’ of author is a derivational hierarchy of his ‘invariant motifs,’ that is, of the recurrent expressive realization of his central theme.” (Zholkovsky 1984, 19).

och förebild för sitt konstnärliga skapande (*Kunskap och inlevelse*, s. 52 f.). Vad menar Oscar Parland med den Henryska versionen av Sklovskijs teori? Vilka av de formalistiska principerna tar sig uttryck i hans bildspråk?

Sklovskijs artikel *Konsten som grepp* (1917), där han redogör för formalismens grundprinciper, inleds med en polemik mot Aleksander Potebnja som betonar bildens förmåga att bli ett slående predikat till olika subjekt. I motsats till denna idé skiljer Sklovskij mellan två slags bilder: bilden som ett praktiskt medel för tänkandet och den konstnärliga bilden som är ett medel att förstärka intryck (Sklovskij 2011, 17; se även Sklovskij 1983, 18). Sklovskij skiljer alltså mellan det praktiska och det poetiska språkets lagar (Sklovskij 2011, 19). Samtidigt ser Sklovskij inte konsten som en motsats till varseblivningen, utan betraktar konsten som "ett medel att uppleva företeelsernas tillblivelse" (ibid.). Enligt Sklovskij är konstens uppgift att "avautomatisera" de invanda handlingarna och "förmedla en förnimmelse av föremålet, som vision, och inte som igenkännande" (Sklovskij 2011, 21). För att föremålet verkligen ska bli sett och inte bara igenkänt måste konsten använda främmandegörande grepp som till exempel det uteblivna igenkännandet och den medvetet försvårade formen, vilka båda "syftar till att stegra varseblivningens svårighet och varaktighet" (Sklovskij 2011, 21). I sin artikel om formalistiska strategier i analysen av emblematiska tankeformer uppmärksammar Beata Agrell förbindelsen mellan konstverket, konstbetraktandet och varseblivningen:

Konstverket är således inte autonomt, utan *inriktat på* en viss typ av betraktande, som det samtidigt, via sina inbyggda grepp, *frammanar*. Analogt är konstbetraktelsen inte suverän, utan samspelar med de strategier som konstgreppen utvecklar i varseblivningsakten. (Agrell 1997, 28, kursiv i original).

Agrell påpekar det formalistiska resonemangets anknytning till perceptionspsykologin som kan uppfattas som "estetiken i dess ursprungliga förbindelse med sinnligheten [...] – och i dess förlängning gestaltpsykologin och fenomenologin": "Men det estetiskt centrala är här inte den sinnliga framställningen som sådan (t.ex. dess åskådlighet), utan dess inbyggda styrning av varseblivningsprocessen, d.v.s. blottläggandet av de grepp genom

vilka framställningen realiseras (som t.ex. åskådlig)" (Agrell 1997, 27). Det nya i konsten ligger inte i vad som skildras, utan hur det sker – i sättet att kombinera redan givna storheter (Agrell 1997, 29). *Ostranenie* (främmandegörandet) blir alltså ett konstnärligt sätt att med hjälp av olika grepp frigöra varseblivningen från automatism och att "återbringa oss i levande kontakt med vår omgivning" (Sklovskij 2011, 29 f.).

I min analys tolkar jag begreppet främmandegöring som konstnärlig princip som bygger på att författaren använder sig av vissa konstnärliga grepp som kan betecknas som främmandegörande grepp. Jag skriver också om främmandegöringseffekten som innebär att till synes vanliga föremål och vardagliga fenomen framstår i en ny och oväntad belysning. Konstens förmåga att "förnya" varseblivningen genom främmandegöring och därmed desautomatisera perceptionen uppmärksammas av Henry Parland som i sitt anteckningsblock från augusti 1929 gör ett slags referat av Sklovskijs framställning: "Vi lever utan att känna sammanhanget med den övriga världen. De poetiska bilderna återställer just detta sammanhang. De ger oss en ny omedelbar känsla av vår omgivning" (Henry Parland 1970, 222). I samma "resumé" citeras Sklovskijs aforistiska uttryck som kan vara en metafor för den tidigare formalismens synsätt: "Man måste vända på saken som på en vedklabb i ugnen."⁶ I detta sammanhang används "saken" i dess bokstavliga betydelse, som en del av människans varseblivning.

Just den formalistiska grundidén om konstformens förmåga att visa tingens fördolda sidor ligger till grund för Henry Parlands essä om den modernistiska diktens väsen. I sin analys av Henry Parlands förhållningssätt till formalisterna påpekar Stam att det är främmandegöringsresonemanget, det konstnärliga värdet av nyhetsintryck och kontraster, distinktionen material-form, nedtoningen av idéernas roll i konst till förmån för den poetiska bilden och konstformens autonoma utveckling, som Henry Parland i första hand tagit fasta på i formalismen (Stam 1998, 180 f.). Samtidigt gör Henry Parland den formalistiska läran till sin egen genom att

6 Henry Parland anför Sklovskijs citat i "Den modernistiska dikten från formalistisk synpunkt", i *Säginteannat*, s. 222. Hos Sklovskij förekommer denna metafor i olika sammanhang (se till t.ex. Shklovsky 1962, 26).

mynta nya begrepp som skiljer sig från Sklovskijs begreppsapparat. Skillnaderna mellan Sklovskij och Parland handlar snarare om semantiska nyanser som kan förekomma när en teori tillämpas på ett nytt material. Anledningen till meningsskiljaktigheterna ligger i den formalistiska framställningens språkliga särdrag. Vid överföringen av en tankegång från ryska till svenska undergår begreppsapparaten förändringar som förvrider teorins ursprungliga betydelse. För att nå fram till sin läsare och bli förstörd av den finlandssvenska modernistiska litterära kretsen var Henry Parland tvungen att mynta nya definitioner och använda en annan retorik som skulle vara igenkännlig.

I Henry Parlands version framställs formalismen i dess koncentrerade form, vilket även gjorde intryck på Oscar Parland, som påpekar den starka kopplingen mellan Henrys författarskap och den ryska formalismens principer: ”Henry tillägnade sig för egen del formalismens idévärld förvånansvärt snabbt och utan möda. [...] Han införlivade formalismens teori med sin arbetsmetod – t.ex. kontrasteffekten, främmandegörandet (alienerandet, *ostranenie*), grundtonen – skickligare och konsekventare än tidigare. Det kommer fram både i hans dikter och fiktiva prosafragment, noveller och framför allt i romanen *Sönder*, som vimlar av dessa stilgrepp i stort och i smått” (*Kunskap och inlevelse*, 26).

I Parlands trilogin skildras den finlandssvenska miljön med hjälp av konstgrepp som står i fokus både i Sklovskijs lära och i Henry Parlands framställning av formalismen. Med dessa utgångspunkter skapar Parland romanernas bildliga rum, där sådana främmandegörande grepp som den försvårade formen, fördröjningen och det uteblivna igenkännandet konkretiseras och får ett nytt liv. Främmandegöringen som konstnärlig princip blir även en estetisk och etisk hörnsten för den komparativa läsningen mellan Oscar Parlands, Leo Tolstojs och Jurij Oljesjas respektive poetiska värld.

I Tolstoj's *Barndomen* (1962) finns det en passage som ”sammanfattar” det väsentliga i författarens livsfilosofi, som även har påverkat både den skapande verksamhetens inre logik och livets största beslut:

Lyckliga, lyckliga, oåterkalleliga barndomstid! Hur skulle man kunna låta bli att älska och omhulda minnena av den! Dessa minnen uppfriskar och lyfter min själ och är för mig en källa till den största njutning. [...] Efter böner lindar man in sig i sitt täcke, man känner sig lätt till sinnes, det är ljus och glatt, den ena vakendrömmen följer på den andra – men vad handlar de om? Man kan inte fånga dem, men de är fulla av ren kärlek och förhoppningar på ljus och lycka. [...] Kommer de någonsin tillbaka, denna friskhet och bekymmerslöshet, detta behov av kärlek och denna styrka i tron, som man äger i barndomen? Vilken annan tid kan vara skönare än den då de två högsta dygderna – den oskyldiga glädjen och det obegränsade behovet av kärlek – var de enda drivkrafterna i livet? (*Barndomen*, 52 f.)

Enligt Tolstoj är livet en gåva och en lycka. Den största lyckan nås genom tron på Gud och kärleken till alla människor. Tron och kärleken är dock inte några särskilda dygder utan själens främsta behov som tillfredsställs av sig själv. I vuxen ålder tar kroppsliga behov och egoistiska ambitioner över själens viktigaste behov: längtan efter den äkta tron och den rena kärleken. Ju mer människan tillfredsställer de kroppsliga behoven, desto olyckligare och mer vilsen känner hon sig. För Tolstoj är den vuxna människans andliga syfte att återkomma till själens ursprung, till barndomens oskyldiga och rena källa. Det krävs ett stort själsligt arbete, en kritisk inställning till sig själv och en medvetenhet om de egna bristerna och lasterna för att återfinna denna lyckliga förmåga att älska och tro som i barndomen är given och självklar. I *Barndomen* gör Tolstoj ett försök att i en poetisk form återfinna barndomens förlorade paradiset, som för honom betyder en andlig pånyttfödelse. Motsägelserna mellan tro och vantro, oskuld och lastbarhet hänger ihop med en annan viktig dikotomi mellan uppbrott och återkomst. Man måste lämna barndomens rena paradiset för att återfinna ljuset och trons förlorade styrka. Dessa två drivkrafter utgör det tolstojska livets och författarskapets centrala tema som tar sig uttryck i flera motiviska konstanter. Ett av dessa återkommande

motiv är trädgården; en viktig litterär och konstnärlig symbol som har sitt ursprung i den kristna mytologin.

I sin trilogi *VLMF (Vad lever man för, 2006)* citerar Barbro Lindgren nobelpristagaren Czeslav Miloszs vackra uttalande: ”Och allt jag lärde känna här i världen är som en trädgård som ett metaforiskt uttryck för den stora världen, dess utmaningar och hemligheter” (Orlov 2008, 93). Grunden som integrerad del av metaforen kan tolkas som en tidlig och rumslig gräns mellan det förlorade förflutna och den okända framtiden, mellan den inre och yttre världen. Trädgården är alltså ett slags mikrokosmos i vilket ett makrokosmos återspeglas. Man kan också säga att trädgården är en reducerad modell av världen, som för människan innebär både frestelse och trygghet, och som väcker en dubbelkänsla där längtan efter att komma tillbaka eller att stanna kvar hänger ihop med strävan efter att fly och på nytt söka sig utanför trädgårdens gränser. Vilka konkreta uttryck tar trädgården sig i Tolstojs trilogi och på vilket sätt kopplas trädgården som motivisk konstant till trilogins och hela författarskapets centrala tema? Trädgården som motivisk konstant förekommer först i kapitlet ”Masurkan”, där Nikolenka söker tröst i minnen av modern efter att han har misslyckats i masurka:

Åh, det är förfärligt! Tänk om mamma var här, hon skulle inte rodna för sin Nikolenka... Och min fantasi svävade långt bort bortom denna kära bild. Jag mindes ängen framför huset, de högre lindarna i parken, den klara dammen över vilken svalorna singlar, den blå himlen på vilken det hängde några vita genomskinliga moln, de doftande vålmarna med nyslaget hö; och många andra stilla, ljusskimrande minnen drog förbi i mitt upprörda sinne. (*Barndomen*, s. 84)

I denna passage finns det inga detaljerade beskrivningar av någon konkret trädgård utan bara en vag antydning om ett landskap som är förknippat med allt som pojken längtar efter: modern, naturen, hemmet.

I *Pojkåren* finns det inte ens några flyktiga omnämnanden av den övergivna trädgården. I trilogins andra del möter protagonisten världen i dess nakna sanning, vilket leder till en tragisk förlust av att leva i samhörighet med de andra och att älska alla människor. Kärlek avlöses av misstro och besvikelse, vilket förstärker Nikolenkas ensamhet. Det plågsamma sexuella uppvaknandet

väcker pojakens förvirring och skam och leder till en känsla av främlingskap. Pojkårens öken, de första provningarnas tid, innebär alltså förvisningen från barndomens imaginära trädgård.

I *Ungdomen* sluter karaktärens första livscirkel sig med att ynglingen återkommer till barndomens trädgård i dess bokstavliga mening. Den nyblivne studenten Nikolenka tillbringar ett sommarlov på sitt familjegods där han bland trädgårdens hallonbuskar och äppelträd drömmer om att ”plötsligt möta henne [den imaginära kvinnan, O.E.], någonstans på en äng eller bakom ett träd.” (*Ungdomen*, s. 301). De scener som i *Ungdomen* utspelas i trädgården har en stor betydelse för förståelsen av karaktärens själsliga utveckling. I umgänget med naturen börjar Nikolenka begripa livets gudomliga väsen. Han börjar förstå att kärleken till en kvinna inte fullkomligt tillfredsställer längtan efter allt det goda och sköna.

Trädgården i Tolstojs trilogi blir alltså en konkret plats, där Nikolenka i ensamhetens stunder drömmer om kärleken och ställs inför livets existentiella frågor. Men trädgården är också ett metaforiskt uttryck för människans särskilda tillstånd då den absoluta tron på Gud, samhörighetskänslan och kärleken till människor tar över besvikelsen och förvirringen. Själens svåra dialektik tar sig uttryck i trilogins kompositionella mönster som bygger på skildringen av tre utvecklingsstadier i människans liv: barndomens paradiset med dess ovillkorliga och självklara kärlek till människor, pojkårens öken med den oundvikliga fördrivningen från barndomens paradiset och ungdomens lyckliga tid då karaktären bokstavligen kommer tillbaka till barndomens efterlängtade trädgård men inte återfinner den för barndomen givna förmågan att älska oskyldigt. Nikolenkas återkomst i *Ungdomen* innebär inte att vägen till självförverkligande är fullbordad utan markerar tvärtom början på en lång resa som kräver ett arbete på att förkovra sig. Men inte heller detta arbete erbjuder någon nyckel till sanningen som kanske inte alls finns. I trilogins kompositionella helhet får trädgården en kronotopisk betydelse. Med detta menar jag att trädgården kan tolkas som en tidslig och rumslig markör. Den är ett poetiskt uttryck för människolivets begränsade period och ett symboliskt rum där karaktärens förändringar sker.

Det parländska författarskapets centrala tema kan formuleras som själens gåta. Detta stora tema tar sig särskilt talande uttryck i barndomstrilogins bildliga och motiviska struktur. I *Den förtrollade vägens* (1987) prolog talar författaren om själens gåta och minnets väg:

Själens ursprung är mytiskt. Människosläktets och individens kunskap om det förflutna är en berättelse utan början. När jag söker mig bakåt, inåt längs minnets väg mot mitt ursprung, när jag alltid en punkt, där jag inte längre känner den rätta riktningen och grips av den förvirrande känslan att ha gått vilse. Landskapet där minnets väg slingrar fram verkar alltmer fantastiskt och osannolikt. Jag vet inte längre vad som är minne, dikt eller dröm. Proportionerna har förändrats och betydelserna förskjutits, tingen är inte längre vad de försöker ge sig ut för. Allt är så mycket mångtydigare och gåtfullare än den värld jag numera lever i. (*Den förtrollade vägen*, s. 7)

Hur blir minnet till myt? Var ligger gränsen mellan minnet och drömmen? Genom att gå tillbaka till skildringen av barndomen besvarar Parland de frågor som ställs i prologen. Liksom Tolstojs barndomstrilogi är Riki-trilogin inte en självbiografisk berättelse utan en konstruktion av en imaginär barndom där barnets ögon är den nya optiken som författaren använder för att visa tingens oväntade och annorlunda sidor. Själens mytiska väsen kan nås genom ett nytt sätt att se på världen i dess ursprungliga former. Barndomen visar sig vara den outtömliga källan för konstnären som syftar till att förstå tillvarons gåta. Genom att skildra den lille Rikis uppväxt på Karelska näset försöker Parland lösa själens gåta och förstå själens eviga förändringar och tvivel.

I likhet med Tolstoj förknippas skildringar av barndomen med en bild av trädgården som i trilogins alla delar laddas med olika innebörder. *Den förtrollade vägen* inleds med en poetisk skildring av en imaginär trädgård som den lille Riki fortfarande befinner sig i. Liksom i den paradisiska trädgården lever djuren och människorna i harmoni i en drömlig värld som barnet vill bevara: "Djuren har smugit sig bort ur vårt hem utan att jag riktigt förstår hur det gått till [...] jag kallar på dem och be dem komma tillbaka. Minnet av vår vänskap fyller mig med en ljus lyckokänsla blandad med vemodig saknad" (*Den förtrollade vägen*, s. 18).

Liksom Tolstoj, som i sin saknad efter barndomens rena källa alltid kommer tillbaka till familjegodset, rekonstruerar Parland barndomens paradiset i berättelsen om Riki. Utan möjlighet att fysiskt återkomma till sin herrgård Tikkala på Karelska näset skapar Parland den imaginära trädgården som är ett poetiskt uttryck för det efterlängtrade och förlorade förflutna. Just i trädgården utspelas också en mycket intressant scen där Riki närmar sig kroppens och könets gåta. Riki som tvingats ta på sig en klänning springer i ett desperat tillstånd ut i trädgården, där den mjuka gräsmattan får känslan av sorg och skam att vika ifrån honom.

Liksom i Tolstojs berättelser är trädgården kopplad till barndomens trygga hem. Det är ett rum för den unge protagonistens ljuvliga drömmar och fantasier. Samtidigt fungerar trädgården som ett uttryck för den sagolika tiden när barnet känner samhörighet med alla människor utan att vara medveten om att det finns främlingskap och ensamhet.

Trädgårdsmotivet är också förknippat med motivet fördrivning från paradiset. I *Tjurens år* blir trädgården en scen där ett blodigt drama med den svarta tjuren utspelas. Barndomens trädgård visar sig vara bokstavligen förstörd av tjuren, som förkroppsligar krigets onda krafter som krossar barnets trygga liv på Teerilä.

En bild som också kan tolkas som en form av paradisk trädgård förekommer i *Spegelgossen*, i Rikis förbjudna dröm om fölen som står ute i månskenet på ängen och "trollar":

Alla djuren stryker omkring där ute: grodorna och sorkarna, hararna och igelkottarna samlas i en ring runt omkring dem och tittar. Fåg-larna kommer seglande genom luften och slår sig ned på gårdesgården och i trädtopparna runt ängen. [...] Det ena efter det andra reser sig upp och börjar dansa. Tungformiga lågor flamar upp mellan deras ben. Snart är hela ängen täckt av blinkande eldar och virvlande skuggor, stora och små. Alla dansar, gnäggar och grymtar, kvider och piper. Var och en gör vad han har lust till. En del rullar runt i gräset, andra försöker stå på huvudet. Man nyper och slickar varandra, kysser och slåss, kissar och bajsar och ingen skäms över någonting inför de andra. (*Spegelgossen*, 143 f.)

I denna skildring flätas trädgårdsmotivet ihop med ett nytt motiv som inte förekommer i *Den förtrollade vägen*, där den imaginära trädgården fungerar som en plats för en oskyldig kärlek mellan människor och djur. Detta nya motiv är syndafallet som åtföljs

av en rädsla för att bestraffas för en begången synd. Rikis dröm avslutas med en scen i vilken "Mormor" obarmhärtigt piskar de skräckslagna fölen. Trädgården i *Spiegelgossen* är alltså ett poetiskt uttryck för Rikis sexuella uppvaknande, som framkallar både eufori och förvirring hos pojken. I protagonistens världsbild blandas medvetenheten om sin egen syndighet ihop med en stolthet över kroppens hemliga krafter. Detta motsvarar den själsliga rörelsens dubbelriktning: strävan efter att återkomma till barndomens paradisiska trädgård står i motsats till längtan efter att fly till nya utforskade horisonter.

Analysen visar alltså att trädgården för båda författarna är en sinnebild för själens svåra dialektik. Enligt Zholkovskijs tematextmodell kommer de konstnärliga greppen mellan temat och dess förkroppsligande i texten. Hos såväl Tolstoj som Parland länkas temat och texten med hjälp av främmandegörande grepp, vars syfte är att visa välkända fenomen ur en ny och oväntad synvinkel. Det finns dock en skillnad mellan författarnas sätt att använda detta grepp. Låt mig citera två skildringar av trädgården, en från Tolstojs berättelse och en från Riki-trilogin:

När det började bli hett och våra damer ännu inte hade kommit ut för att dricka te, gick jag ofta bort till frukt- eller köksträdgården för att äta av alla frukter och grönsaker som var mogna. Och denna sysselsättning var ett av mina största nöjen. Man tar sig in i äppelträdgården, tränger mitt in i ett högt, tätt, igenvuxet hallonsnår. Övanför huvudet den klara heta himlen; runt omkring hallonbuskarnas blekgröna grönska, upplandad med ogräs. Mörkgröna nässlor med smala blommande stjälkar som strävar rakt uppåt; storbladig kardborre med onaturligt violettera taggiga blommor tränger sig ohysfat högre upp än hallonen och över ens huvud och når på en del ställen tillsammans med nässlorna ända till de blekgröna kvistarna på de gamla greniga äppelträden, i vars topp runda äppelkart, blanka som kärnor, håller på att mogna mitt i den stekande solen. (*Ungdomen*, s. 201 f.)

Här sammanfaller den unge Nikolenkas perspektiv med författarens glasklara blick som ser saker och ting som de är, i deras sanna och realistiska belysning. Genom att granska noggrant det beskrivna föremålet och lägga märke till varje rörelse eller färgnyans når Tolstoj konstens övergripande syfte som enligt Sklovskij är att "avautomatisera" de invanda handlingarna och "förmedla en förnimmelse av föremålet, som vision, och inte som igenkännande"

(Sklovskij 2011, 21). I Tolstojs poetiska värld innebär främmandegöringen framför allt en befrielse från alla litterära finesser som avleder konstnärens och läsarens uppmärksamhet från det väsentliga, det vill säga tillvarons äkta karaktär och verklighetens sanna ansikten. Parland använder främmandegörande grepp på ett annat sätt än Tolstoj genom att beskriva föremål från barnets magiskt-mytiska perspektiv där gränsen mellan fantasi och verklighet är bräcklig.

Men det finns inte bara rosor i tanternas trädgård. Det är som om alla världens blommor hade blivit hopsamlade och planterade här mellan rosenbuskarna. När man går längs sandgångarna upptäcker man den ena märkvärdiga blomrabatten efter den andra. Där finns jättelika solrosor, höga som palmer, med en svart skiva i mitten, omgiven av lysande gula strålar; höga buskar av blåviolettera stormhattar i vilkas blommor man kan hitta en liten vagn, dragen av två duvor; klungor av digitalis, vars spräckliga blommor kan tvärs över fingertoppen som en fingerborg; scharlakansröda och guldgula lejongap, som liknar tupphuvuden och kan bita en i fingret, fast mycket sakta, så att det knappt känns. [...] ser bevingade drakar, hopringlade ormar och regnbågsskimrande änglavingar, fanor och standar. (*Den förtrollade vägen*, s. 103 f.)

Främmandegöringseffekten nås genom metonymi: trädgården framställs som en sagolik värld där utomjordiska och exotiska varelser förekommer istället för vanliga växtarter. Just detta kännetecknar Parlands specifika magiska realism, som skiljer sig från Tolstojs djupt realistiska gestaltungsmetod. Trots denna skillnad mellan Tolstojs och Parlands sätt att använda sig av främmandegörande grepp har deras estetik mycket gemensamt. Liksom Tolstoj som försöker finna "äkta" ord för att uttrycka sanningen, strävar Parland efter att komma åt själens mytiska ursprung och få tag i minnets undflyende flöde.

Oscar Parland och Jurij Oljesja: det osynliga landet

Parlands berättarstrategi utgår från modernismens estetiska principer, som också tar sig uttryck i Jurij Oljesjas författarskap. Den ryska författaren erbjuder läsaren att komma in i det som litteraturvetarna Malcolm Bradbury and James McFarlane kallar för

”medvetandets rum” (the chamber of consciousness) som ”converts the very pulses of the air into revelations” (Bradbury & McFarlane 1991, 26). Nedan följer en kort sammanfattning av romanen i syfte att urskilja de viktigaste сюжетlinjerna och berättelsens tematiska konstanter.

Efter att ha blivit utslängd från krogen plockas Nikolaj Kavalero up på gatan av Andrej Babitjev som erbjuder den olycklige poeten ett hörn och ett bord i sin stora och ljusa lägenhet. Rollen som välgörare är dock inte så allvarligt menad. I själva verket är det inte Kavalero utan en ung komsomolare och fotbollsspelare Volodja Makarov som är Babitjevs skötebarn. Istället för att vara tacksam grips Kavalero plötsligt av hat och avund som får honom att ruva på hämnd. Hans plats i lägenheten, i Babitjevs hjärta, i samhället tillhör en annan, ”framtidsmänniskan” Volodja, vars tankar och känslor är riktade mot kollektivets bästa. Även Valja, en vacker och ung kvinna som Kavalero är förälskad i, väljer Volodja utan ens lägga märke till Kavaleros blyga försök att förklara sin kärlek. Kavalero hotar att döda Andrej trots att hans enda vapen är ett poetiskt språk och onödiga metaforer som inte kan ändra eller påverka den objektiva realiteten. Andrejs lillebror och Valjas far Ivan Babitjev blir Kavaleros äldre dubbelgångare och andliga lärare. Ivan, som både är gatuprofet och gycklare, går runt och berättar för det lättrogna folket om universalsmaskinen Ofelia som en dag kommer att förinta Andrejs och Volodjas kollektivistiska och industrialiserade imperium. Ofelia visar sig emellertid vara ett påhitt. Andrej dör, men endast i en fantasivärld vars illusoriska karaktär avslöjas i slutet av romanen. Kavalero är tvungen att återvända till den gamla och otäcka änkan Prokopovitjs säng för att dela den med Ivan Babitjev, som inte heller har någon plats i världen. Däremot vinner Volodja sin viktiga fotbollsmatch och får Valja som pris för segern. Andrejs och Volodjas vitala styrka och livsfilosofi, som bygger på tanken om ”kollektivets bästa”, triumferar över Kavalero och Ivan, som visar sig vara överflödiga människor som drivs av avund i kombination med högfärd.

Spänningen mellan Kavaleros plebejiska och trånga tankar och Andrej Babitjevs stora spännvidd, mellan individualism och kollektivism, ”fantasi” och ”verklighet”, det bortglömda romantiska förflutna och det industriella nuet ligger till grund för

både *Avunds* tematik och handling. Trots att *Avunds* protagonist Nikolaj Kavalerov inte är ett barn bär hans sätt att förhålla sig till omgivningen de drag som karakteriserar barnets magisk-mytiska världsbild.

I likhet med Parlands roman bygger *Avund* på protagonistens udda perspektiv som främmandegör till synes igenkännliga ting och fenomen. En äggröra associeras med processen då man skalar av emalj (*Avund*, s. 11.); pastejer överhöljda i täcket jämförs med hundvalpar som prasslar och väsnas (*Avund*, s. 32); en fågel på en gren som ”blixtrade, ryckte till och kvittrade” påminner om en hårklippningsmaskin (*Avund*, s. 37); spårvagnen ”skär utmed kanten av bulevarden som en kniv en tårta.” (*Avund*, s. 84). Genom metaforer och oväntade liknelser främmandegör Parland och Oljesja den beskrivna verkligheten och framhäver föremålets oväntade aspekter och fördolda potential. Beroende på de ”linser” som tillämpas blir alla ting och fenomen än större än mindre, liksom i Alices magiska spegelland. Spegeln är ett bildligt uttryck för den magiska gränsen som åtskiljer den igenkännliga ”verkligheten” från det imaginära drömlandet som skapas i protagonisternas fantasivärld. I de analyserade berättelserna dras protagonisterna till spegelns hemlighetsfulla yta, som innebär en möjlighet att uppnå ”det osynliga landet”, där drömmar och fantasier råder över den påtagligt materiella världen. Spegeln fungerar i båda skildringarna som ett uttryck för själva berättarperspektivet. Berättelsens magi uppstår när protagonisterna kommer i kontakt med verkligheten som förvrids och får sagolika drag, som till exempel i en scen där Riki betraktar sin spegelbild i dammens yta:

Även spegelvärlden har sin himmel, sina moln, sina grönskande träd. Där bor samma onklar och tanter, en likadan gosse som jag – och han stirrar nyfiket in i min egen värld. Allt som händer här upprepas ögonblickligen på ett hemlighetsfullt sätt i spegelvärlden. Den enda skillnaden är den spöklika tystnad som råder där. (*Spegelgossen*, s. 245)

”Spegellandets effekt” förekommer även i Oljesjas roman där verkligheten gestaltas utifrån Kavalerovs särskilda synvinkel, som främmandegör människor och föremål. Med Kavalerovs ögon visas Babitjevs vardagliga morgontoalett som ett stort skådespel där ”scenförändringarna” från den trånga klosetten till det ljusa

vardagsrummet skapar ett intryck av att den här "giganten" tar all plats på scenen. Kavalerovs observerande roll verkar vara obetydlig. Å ena sidan upplöses hans eget "jag" i skuggan av den mäktige direktören. Men i själva verket är det uppenbart att Babitjevs groteska figur är ett resultat av protagonistens vilda fantasi som gör att ting och människor antingen kan bli större eller tryckas ihop. Hur ska vi förstå berättelsens narrativa spel? Hur fördelas rollerna mellan Kavalerov som rör sig i "det osynliga landets" dimension och Babitjev som är djupt förankrad i det verkliga livet som han förefaller att ha kontroll över? I berättelsen är skillnaden mellan dockspelare och marionett inte självklar. Är det Nikolaj Kavalerov som är Babitjevs narr eller är det däremot Babitjev som är Kavalerovs skapelse som han än förhöjer än förlöjligar? Är Kavalerov en främling som brottas med den fientliga omvärlden eller är det omvärlden som får betydelse genom berättarens förmåga att främmandegöra ting och fenomen? Dessa frågor kan relateras till Parlands skildring, där Riki uppträder både som en liten främling i de mäktiga Storas värld och en skapare av en alternativ dimension där han liksom Gud benämner alla ting för första gången.

I *Den förtrollade vägen* "passerar" alla föremål genom Rikis medvetande där de tillskrivs sagolika drag. Protagonisten kan likställas med en gudomlig mytskapare som ständigt byter skepnader och trollar fram tillvarons okända former. Rikis första möte med den egna spegelbilden gestaltas i en scen där pojken mot sin vilja tvingas sätta på sig en klänning: "Där i spegeln stod verkligen en främmande flicka och höll Nina i handen. De liknade varandra. [...] Men den ena hade mitt eget ansikte och förgråtna rödkantade ögon." (*Den förtrollade vägen*, s. 152). Avsnittet bygger på det uteblivna igenkännandet som bidrar till att åstadkomma främmandegöringseffekten. Mötet med dubbelgångaren i spegeln som förkroppsligar Rikis dröm om det ideala jaget beskrivs i en scen där protagonisten inbillar sig vara en mäktig trollkarl som med hjälp av Eldfågeln's fjäder härskar över Teeriläs invånare. I sin vilda fantasi föreställer pojken sig stående framför spegeln som visar honom en ouppnåelig bild av sig själv: "Den lille gossen som står bredvid Oliver ser ut som en prins. Han är klädd i svart sametsjacka, puffbyxor och gul sidenskjorta och bär en silverplum

i hatten [...] Aldrig i mitt liv har jag sett en så vacker pojke. Han är till och med vackrare än Oliver.” (*Den förtrollade vägen*, s. 152).

Både den främmande flickan och den vackre prinsen tillhör de många skepnader som hjälten påstår att han antar. Rikis ”jag” mångfaldigas, vilket kan jämföras med ”spegelgalleriets effekt” då en figur transformeras till en oändlig rad figurer. Dessa förvandlingar kan ses som ett bildligt uttryck för berättarens (skaparens) ”otillförlitliga” karaktär. Berättaren som alltid byter skepnad trol-lar fram verklighetens okända former. I de berörda berättelserna är spegeln en mångfunktionell motivisk konstant. Å ena sidan fungerar spegeln som ett bildligt uttryck för protagonisternas främmandegörande perspektiv som förvandlar och förvrider ”verkligheten”. Hos både Parland och Oljesja kopplas spegeln till huvudpersonernas själviakttagelse och det ödesdigra mötet med sitt sanna jag, som åtföljs av ett slags uppenbarelse. För Riki innebär själviakttagelsen vid dammens yta en viktig upptäckt av den egna sexualiteten; Kavalerov som iakttar sig själv i spegeln kommer fram till en dramatisk insikt om sin egen ålder och sina begränsade möjligheter. Spegeln kan också ses som de berörda skildringarnas temporala markörer. Genom självbetraktelsen framför spegeln kan man stanna tiden, väcka nytt liv i det förflutnas bilder och även förutspå framtiden.

Samtidigt uppträder spegeln som en av de bildliga grundpelarna för texternas spatiala struktur. I de båda berättelserna markerar spegeln gränsen mellan ”verklighet” och det som man kan betecknas som ”spegellandet”, där den lille Riki och Nikolaj Kavalerov befinner sig. Barndomen kan ses inte bara som en tidsperiod i människans liv utan ett själstillstånd och ett särskilt främmandegörande perspektiv som gör att alla föremål och fenomen framstår i en ny och oväntad dager.

Det är just främmandegöringen som konstnärlig princip som utgör det väsentliga i den litterära dialogen mellan Oljesja och Parland. Genom främmandegörande grepp kommer skildringarnas tematiska konstanter till uttryck i texterna. Med hjälp av främmandegörande grepp får både Parland och Oljesja grepp om företeelsernas metaforiska innebörd och på detta sätt återupplever de barndomens förlorade paradiset.

Min analys av de olika poetiska världarna inskränks inte till att konstatera att det finns likheter och skillnader mellan teman, motiv och konstgrepp, utan jag pekar även på estetiska och etiska betydelse. Den litterära dialogens övergripande betydelse framhålls av Jurij Lotman som betraktar den litterära och kulturella dialogen som ett slags pendelrörelse mellan "förmedlingen" och "mottagandet" (Lotman 2004, 270 f.). Hela den litterära och kulturella processen kan tolkas som en växelverkan mellan "tystnad" och "utsändning." Lotman visar på den litterära dialogens asymmetriska karaktär – något som Bachtin inte uppmärksammar i sin teori. Med asymmetri menar Lotman inte bara de semantiska skillnaderna som karakteriserar dialogens deltagare utan just den litterära dialogens omväxlande karaktär då den skenbara stillheten avlöses av en ökad intensitet. Under den "stilla" perioden samlas och lagras information som i nästa intensiva period vidarebefordras och transformeras till något nytt. Denna växelverkan ligger till grund för relationer mellan olika enheter: från genrer till nationella kulturer.

I den litterära triangeln (Tolstoj-Oljesja-Parland) som behandlats kan Tolstoj betraktas som "förmedlaren" av vissa estetiska paradigmen som "mottas" av Oljesja och Parland. De efterföljande författarna följer dock inte slaviskt de färdiga paradigmen. Tolstojs metaforer och konstgrepp omtolkas och laddas med nya innebörder. Hos Tolstoj blir främmandegöringen en hörnsten för det som Zholkovskij betecknar som "negationens poetik". Tolstojs strävan efter "sanningen" tar sig uttryck i den särskilda metoden, där främmandegöringen syftar till att "slita bort" människornas och föremålets "falska" masker. Negationens poetik eller "sanningens poetik", som redan började utformas i Tolstojs barndomstrilogi, har utövat ett stort inflytande på den ryska modernismens estetik. Det är inte bara Zosjtjenko utan också författare som Bulgakov och Oljesja som har prövat främmandegöringens avslöjande styrka för att skildra människans paradoxala väsen och samhällets brister.

I relation till Tolstoj kan Oljesja ses som en "mottagare" eller arvtagare, medan han i relation till Parland snarare är en "förmedlare" av vissa estetiska och etiska principer som antar nya former

hos den finlandssvenska författaren. Hela Parlands författarskap generellt sett och i synnerhet Riki-trilogin visar sig vara en tematisk och motivisk vävnad, där litterära influenser från den ryska litteraturen flätas samman med den europeiska modernismens tematiska och estetiska drag.

Litteratur

- Agrell, Beata (1997): "Konsten som grepp – formalistiska strategier och emblematiske tankeformer", *Tidskrift för litteraturvetenskap* 1/1997, s. 28–50
- Bachtin, Michail (1997): *Det dialogiska ordet*, övers. Johan Öberg, Gråbo: Anthropos
- Bachtin, Michail (2000): *Författaren och hjälten i den estetiska verksamheten*, övers. Kajsa Öberg Lindsten, Gråbo: Anthropos
- Bakhtin, Mikhail (1981): *The Dialogic Imagination*, red. Michael Holmquist, övers. Caryl Emerson & Michael Holmquist, London: University of Texas Press Austin
- Barratt, Andrew (1999): "Kavalerov as Myth-Maker", i *Olesha's Envy. A Critical Companion*, red. Rimgaila Salys, Northwestern University Press, Evanston
- Barthes, Roland (2010): "Från verk till text", i *Modern litteraturteori. Från rysk formalism till dekonstruktion. Del 2*, Lund: Studentlitteratur, s. 380–389
- Basinskij, Pavel (2015): *Lev Tolstoj: begstvo iz raja*, Moskva: AST
- Björklund, Kristina (1982): *Riki och den förtrollade vägen. Studier i Oscar Parlands berättarkonst*. [diss.], Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland
- Bradbury, Malcolm & McFarlane, James (1991): "The Name and Nature of Modernism", i *Modernism. A Guide to European Literature 1890–1930*, red. Malcolm Bradbury & James McFarlane. London: Penguin Books, s. 19–57
- Bullock, Allan (1991): "The Double Image", i *Modernism. A Guide to European Literature 1890–1930*, red. Malcolm Bradbury & James McFarlane. London: Penguin Books, s. 58–71
- Bykov, Dmitrij (2013): "Jurij Oljesja", i *Den sovjetiska litteraturen. En kort föreläsningkurs*. Moskva: Prozaik, s. 108–120.

- Bykov, Dmitrij (2013): "Gost' iz budushego", i *Sovetskaja literatura. Kratkij kurs*, Moskva: Prozaik
- Culler, Jonathan (1984): "Foreword", i *Themes and Texts. Toward a Poetics of Expressiveness*, red. Alexander Zholkovsky. London: Cornell University Press, s. 7–10
- Espmark, Kjell (1985): *Dialoger*, Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag
- Gillies, Mary Ann (1991): *Henri Bergson and British Modernism*, Montreal: McGill-Queen's University Press
- Gustafson, Richard F. (1989): *Leo Tolstoy. Resident and Stranger. A Study in Fiction and Theology*, Princeton: Princeton University Press
- Kristeva, Julia (1980): "From One Identity to an Other", i *Desire in Language. A Semiotic Approach to Literature and Art*, red. Leon S. Roudiez, övers. Thomas Gora, Alice Jardine & Leon S. Roudiez. Oxford: Basil Blackwell, s. 64–92
- Lodge, David (1991): "The Language of Modernist Fiction: Metaphor and Metonymy", i *Modernism. A Guide to European Literature 1890–1930*, red. Malcolm Bradbury & James McFarlane. London: Penguin Books, s. 481–497
- Lotman, Jurij (1974): *Den poetiska texten*, introduktion av Lars Kleberg, Stockholm: Pan/Norstedt
- Lotman, Jurij (2004): *Semiosfera*, Sankt Peterburg: Iskusstvo-SPB
- Olesja, Jurij (1961): "Körbärskärnan", i *Kärlek och andra noveller*, övers. Nils Åke Nilsson, Stockholm: Tiden
- Oljesja, Jurij (1961): *Avund*, övers. Oscar och Heidi Parland, Helsingfors: Forum
- Orlov, Janina (2008): "Vägen till Barnhans land eller Orman i paradiset. Barndomen som rum i Barbro Lindgrens författarskap", i *Barnlitteraturanalyser*, red. Maria Andersson & Elina Druker. Lund: Studentlitteratur, s. 83–95
- Parland, Henry (1970): *Säginteannat, Samlad prosa 2*, red. Oscar Parland, Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Parland, Oscar (2001): *Spegelgossen*, red. Oliver Parland och Monica Parland, Esbo: Schildts
- Parland, Oscar (1962): *Tjurens år*, Stockholm: Natur och Kultur
- Parland, Oscar (1961): "Efterskrift" i *Avund* av Jurij Oljesja, Stockholm: Forum, s. 183–195

- Parland, Oscar (1987): *Den förtrollade vägen*, Stockholm: Natur och Kultur
- Parland, Oscar (1991): *Kunskap och inlevelse*, Helsingfors: Schildts
- Shklovsky, Viktor (1962): "Form and Material in Art", i *Dissonant voices in Soviet Literature*, red. Blake & M. Hayward. New York: Harper & Row, s. 20–29
- Sklovskij, Viktor (2011): "Konsten som grepp", i *Modern litteraturteori. Från rysk formalism till dekonstruktion. Del 1*, red. Claes Entzenberg & Cecilia Hansson. Lund: Studentlitteratur, s. 15–33
- Sklovsky, Viktor (1990): *Theory of prose*, övers. Benjamin Sher, Elmwood Park: Dalkey Archive Press
- Stam, Per (1998): *Krapula. Henry Parland och romanprojektet Sönder*, [diss.], Stockholm: Almqvist & Wiksell International
- Tolstoj, Lev (1916): *Dagbok åren 1895–1899*, utgiven av V. Tschertkoff, översättning av A.N., Stockholm: Albert Bonniers Förlag
- Tolstoj, Lev (1962): *Från unga år. I. Barndomen; Pojkåren, Ungdomen*, översättning av Ellen Rydelius, Stockholm: Natur och Kultur
- Westin, Boel (2008): "'Ej verklighet men mer än verklighet...'. Drömtexter i barnlitteraturen", *Barnlitteraturanalyser*, red. Maria Andersson & Elina Druker. Lund: Studentlitteratur, s. 71–81
- Witt-Brattström, Ebba (1997): *Ediths jag. Edith Södergran och modernismens födelse*, Stockholm: Norstedt
- Zbinden, Karine (2003): "Du dialogisme à l'intertextualité: une relecture de la réception de Bakhtine en France (1967–1980)", i *Entre Russie et Europe: itinéraires croisés des linguistes et des idées linguistiques*, *Slavica Occitania* 17/2003, red. Roger Comte, <http://w3.slavica-occitania.univ-tlse2.fr/resume.php?arti=409>, s. 207–224
- Zholkovkij, Alexander & Scheglov, Jurij (1990): *Raboti po poetike v'irazitel'nosti: Invarianti – Temi – Priemi – Tekst*, Moskva: Progress
- Zholkovskij, Aleksander (2016): *Kulturnij kod (Den kulturella koden)*, Sankt Petersburg: Azbuka
- Zholkovsky, Alexander (1984): *Themes and Texts. Toward a Poetics of Expressiveness*, red. Kathleen Parthe, Ithaca: Cornell University Press

Essäer

På spaning efter betydelsen i nuet av den tid som flytt

Lennart J. Lundqvist

Jubileer har en förmåga att utmana och ruska om våra föreställningar om vad det man firar faktiskt innebar då det begav sig, och inte minst hur detta ska värderas och tolkas idag. I både Finland och Sverige har åren kring första världskrigets slut tillmätts stor betydelse för ländernas samhällsliv och utveckling de senaste 100 åren. Historiker och samhällsdebattörer söker på olika vägar utforma en berättelse om den tidens händelser och deras betydelse idag.

I Sverige har två böcker utkommit som från skilda utgångspunkter söker ge en bild av hur dramatiken i världskrigets slutskede påverkade och alltså påverkar Sverige. Finlands frigörelse fick starka återverkningar på det politiska skeendet i Sverige, vilket återspeglas i båda böckerna. I inledningen till sin bok *Nils Edén. Demokratins statsminister* (2017) slår Sverker Oredsson fast att den verkliga dramatiken kring införandet av en fullständig svensk demokrati inte förelåg vid de avgöranden som fattades av de lagtima riksdagarna 1919 och 1921. Den fanns istället när det

reella avgörandet skedde vid den urtima riksdagen hösten 1918, när riksdagen beslöt om förändringar i den kommunala rösträtten, samtidigt som man uttalade att kvinnor skulle ha samma rösträtt som män.

På samma linje går Per T. Ohlsson i sin bok *1918* (2017). Han ger med bokens undertitel – *Året då Sverige blev Sverige* – en tydlig vink om hur man bör tolka betydelsen av riksdagens beslut den 17 december 1918. Det var ett stort och omvälvande beslut, och bägge författarna söker verkligen framhäva dess betydelse för Sverige både då och nu. Det var då som grunden lades för det vi idag tar som självklart, det vill säga allmän och lika rösträtt för män och kvinnor. Som den journalist han är förlägger Ohlsson det demokratiska genombrottet till mötet mellan Edén och socialdemokraternas Värner Rydén 15 november 1918. En förtvivlad Edén återvann hoppet genom Rydéns optimism och försäkran om att liberaler och socialdemokrater skulle ”som en man stå eller falla för arbetet att genomföra författningsrevisionen”. Höll man bara ihop, skulle segern bärgas.

Redan året innan hade den svenska kungamakten slutligen tvingats erkänna principen om parlamentarism, det vill säga att riksdagens majoritet, och inte kungen eller dennes rådgivare, avgör vem eller vilka som ska få uppdraget att bilda landets regering. Stig Hadenius skriver i sin bok *Gustav V – en biografi* från 2007 att Edén innan han tillträdde som statsminister hade ett långt samtal med kungen, som blev ”nästan en kapitulationsakt från kungens sida, som kan sägas ha beseglat det parlamentariska genombrottet.”

Hela denna dramatik utspelades mot en ytterst osäker utrikespolitisk och inrikespolitisk bakgrund. Ute i Europa rasade kriget. I öster hade tsarväldet fallit och inbördeskrig utbrutit i Finland. Sveriges position mellan axelmakterna och ententen var synnerligen utsatt. Den Hammarsköldska ämbetsmannaregeringen hade tyskvänliga tendenser, och hade till den grad misskött handelsförhandlingarna med ententen att det under 1917 förekommit hungerkravaller i Sverige.

Vid andrakammarvalet 1917 hade liberaler och socialdemokrater tillsammans fått nära 60 procent av rösterna och hade tillsammans 148 av kammarens 230 mandat. Men vem skulle bilda regering? Mot bakgrund av händelseutvecklingen i Ryssland

fruktade kungen att en socialistisk regering kunde betyda slutet för kungamakten. En koalition mellan liberaler och socialdemokrater vore att föredra. Nils Edén hade som nämnts inför kungen förklarat att den samlade vänstern, det vill säga liberaler och socialdemokrater, krävde att parlamentarismen skulle fullt ut godtas. Sedan socialdemokraterna accepterat att koalitionen kunde ledas av liberalerna, var fältet öppet för Edén att bilda regering.

Den Edénska ministärens regeringsförklaring betonade först och främst att det under nuvarande krigstider gällde att upprätthålla en "åt alla sidor strängt opartisk neutralitetspolitik och en därmed överensstämmande handelspolitik." Men regeringen ämnade också "ofördröjligen" förbereda förslag om författningsreformer för att åstadkomma lika rösträtt för alla som betalar skatt till kommunen, införande av kvinnlig rösträtt samt borttagande av de "streck" som då begränsade rösträtten.

Hur hade Nils Edén kommit så långt att han blev en statsministerkandidat? Som statsvetare och professor i historia hade han goda kunskaper i konstitutionella frågor, och kom småningom att sitta i just konstitutionsutskottet. Därtill var han en vältalig förespråkare för att en regering alltid borde utgå från majoritetsförhållandena i riksdagen. Under den så kallade borggårdskrisen i februari 1914 – då kungen direkt förbigick riksdagen och inför "bondetåget" krävde att försvarsfrågan måste "lösas nu, ofördröjligen och i ett sammanhang" – hade han starkt betonat att den parlamentariska ordningen med en regering byggd på riksdagens majoritet inte kunde brytas "genom kungliga diktat". Efter Karl Staaffs död hösten 1915 var partiledarfrågan oklar i det liberala lägret. Via diverse turer inom det liberala ledarskiktet kom emellertid Nils Edén, i kraft av sin position som andrakammarliberalernas gruppledare, att framstå som den ledande figuren. Till detta bidrog inte minst hans omvittnade talekonst, för vilken han kom att uppbära epitetet "Silvertrumpeten".

Edéns statsministertid kom att omfatta två och ett halvt år, från oktober 1917 till mars 1920. Vad han och hans ministär uträttade under denna korta tid är ägnat att imponera. Tiderna var, som nämnts, synnerligen oroliga. Händelserna ute i Europa, i Ryssland och i Finland under krigsåret fram till fredsslutet 1918 satte press på regeringens handlingskraft och förmåga att lotsa landet genom

krisen. Lägg därtill att inom det liberala lägret fanns sprickor såväl ifråga om försvaret som i den omstridda rusdrycksfrågan.

Edéns kanske största bedrift gällde rösträttsfrågan. Eftersom den krävde omröstning i två lagtima riksdagar med mellanliggande nyval, kunde den urtima riksdagen hösten 1918 enligt praxis inte behandla frågan. Men Edén fann på råd. Frågorna om kommunal rösträtt och ändringar av de så kallade utskyldsstrecken kunde faktiskt behandlas av en urtima riksdag. Edén grep tillfället genom att till propositionen i november 1918 foga en principiellt hållen skrivelse i vilken han skisserade hur den fullständiga demokratiseringen i form av allmän och lika rösträtt skulle genomföras. Hans oro för att dröja med dessa reformer förtjänar att återges:

De utomordentliga händelser som fyllt dessa senaste veckor, och den väldiga rörelse för demokratisk nydaning, som nu genomgår tiden, hava gjort det trängande angeläget att i den mån sådant är enligt grundlagarna möjligt framföra de riksviktiga spörsmålen till den urtima riksdagen[...] som nu är samlad.

Det gällde, menade Edén, att inte "försumma det psykologiska ögonblick", då man har möjlighet att inrikta "rörelsen inom samhället mot mål, som överensstämmer med samhällets verkliga livsintressen", allt för att undvika "mycket allvarliga följder". För att tala i moderna statsvetenskapliga termer: Edén förstod att utnyttja ett formativt moment.

Regeringen och folket kunde på nära håll iaktta allvarliga följder för Sveriges utveckling. I Finland hade under hösten 1917 skyddskårer bildats för att driva ut de ryska soldaterna, och snart började radikala arbetare bilda röda garden. När Tyskland och Ryssland slutit ett stilleståndsavtal i början av december, utropade den finska lantdagen Finlands självständighet. Sverige erkände Finlands suveränitet en månad senare. Starka rörelser fanns för att Åland skulle tillfalla Sverige. En åländsk delegation hade bildats för att framföra ålänningarnas önskan att tillhöra Sverige. Tyskland agerade på olika sätt för att Åland skulle bli svenskt, och högern använde starka ord om "blod" och "folk" för att få regeringen att stödja Ålands sak.

Statsminister Edén var starkt emot det han ansåg vara en flagrant kränkning av den nybildade finska statens suveränitet. Att

godta Tysklands propåer skulle dessutom innebära att man bröt mot den strikta neutralitet gentemot de krigförande staterna som regeringen uttalat i sitt program. Likaså skulle officiella svenska vapensändningar till Finland – som den svenska högern livligt förespråkade – vara en inblandning i den nya statens inre angelägenheter. Det viktiga var, betonade Edén, att värna Finlands status som nation. Vad Sverige kunde göra var att erbjuda medling mellan de stridande parterna och att uppmana de som nu hade makten i Ryssland att ta hem de trupper som ännu fanns på finskt territorium. Såväl i rösträttsfrågan som i frågan om Sveriges relationer till det nyblivna självständiga Finland visade Nils Edén sin styrka som statsminister. Den hämtade han främst från de liberala grundprinciperna om individens frihet och självständighet, vilka han ansåg också borde gälla i förhållandet mellan stater.

Man har sagt om Nils Edén att han var en lysande statsminister med klara och genomtänkta analyser som grund för sina och regeringens ställningstaganden. Men statsminister Edéns principfasthet och intellektuella skärpa gjorde honom samtidigt synnerligen omstridd som partiledare. I främst två frågor – införandet av ett rusdrycksförbud, och behovet av ett starkt försvar – kom det till skarpa interna konflikter mellan dåtidens bägge liberala strömningar. I förbudsfrågan hade Edén en klar linje. Eftersom folkomröstningen om rusdrycksförbud 1922 visat en övervikt för nej till förbud menade Edén att omröstningsresultatet självklart borde vara utslagsgivande. Det vore, menade han, att frånträda principen om folkviljans suveränitet om regering och riksdag nu skulle gå på förbudslinjen. Mot detta ställde de frisinnaade ovillkorliga krav på förbud. Detta ledde 1923 till den splittring av svensk liberalism, som kom att bestå ända till 1934, då Folkpartiet (numera omdöpt till Liberalerna) bildades.

I försvarsfrågan höll Edén konsekvent fast vid att Sverige borde ha ett militärt försvar för att kunna hävda sin nationella suveränitet. Samtidigt pekade han på behovet av stärkt internationellt samarbete. Mot sig fick han grupper med rötter i både stadliberalismen och de frisinnaade. Oredsson visar hur försvarsfrågan sakta men säkert ökade motståndet inom partiet mot Edéns linje. Särskilt inom Norrlandsfrisinnet var skepsisen mot Edéns hållning påtaglig. I sammanhanget bör nämnas att regeringen Edéns sista

stora beslut före koalitionen upplösning var att Sverige skulle bli medlem av Nationernas Förbund. Sverige kom att bli en lojal medlem, som bland annat accepterade NF:s domslut i Ålandsfrågan, nämligen att Åland skulle tillhöra Finland.

Nils Edéns statsministertid präglades av en oerhörd kapacitet i regeringsarbetet. Till inte ringa del var detta Edéns egen förtjänst. Han skrev gärna själv de principiellt hållna texter som regeringen förelade riksdagen i de viktigaste frågorna. Han förstod att i sina val av medarbetare bortse från eventuella personliga sympatier och antipatier; de dugligaste och kunnigaste skulle vara med. Han kunde med sin talekonst förmå lyssnarna att inse att just den rekommenderade vägen vore den rätta.

Ändå är Edén numera relativt sett okänd, särskilt i jämförelse med den samtida ledaren för socialdemokraterna, Hjalmar Branting. Varför minns då de flesta den som statsminister inte lika effektiva Branting medan Edéns insatser för att göra demokratin fullständig, med allmän och lika rösträtt och med ett erkännande av parlamentarismen som oavvislig grund för regeringsbildningen, inte på långt när blivit lika hågkomna?

Vad som lyfts fram i historien och vad som lämnas åt glömskan har betydelse. Minnesstudier, det vill säga studier av hur det som varit används för att definiera vårt nu och för att prägla synen på vår framtid, har numera blivit ett alldeles eget forskningsområde. Man analyserar hur nationella minnen, till exempel via läroböcker och officiella tal, påverkar oss som individer och nationer i försöken att definiera "oss" i förhållande till "de andra". En dominerande nationell berättelse söker förklara varför vi finns som nation, vad den erbjuder som motiverar oss att vara den trogen och gör oss villiga till uppoffringar i nationens intresse.

De narrativ, som från tid till annan kommer att dominera, påverkar bilden av oss själva både som individer och som samhällsmedborgare. Men också den dominerande nationella berättelsen har sina minnesluckor. Många av dem är medvetna, i betydelsen att någon gör sina urval av "relevanta" minnen utifrån ett specifikt perspektiv. Det är alltså viktigt hur narrativen formas, vad de berättar och – inte minst – vad de utelämnar. Man får hålla i minnet att vad som till slut står fram som ett dominerande narrativ oftast är intimt förknippat med rådande maktförhållanden.

När det gäller Edéns relativa bortglömdhet kan man, som jag ser det, tillåta sig spekulationen att medan socialdemokratin kom att bli hegemonisk i Sverige från 1930-talet och framåt, och därmed kunde formulera det historiska narrativet om demokratiseringens framväxt, så präglades den svenska liberalismen under perioden efter Nils Edén av inre splittring i spåren av förbudsstriden. De frisinnades olika perioder vid regeringsmakten under 1920- och början av 1930-talet under sin förbudsvänlige ledare C G Ekman kännetecknades av parlamentarisk tuvhoppning för att få igenom olika regeringsförslag. När sedan Ekman tvangs avgå strax före valet 1932 efter att ihärdigt och trots uppenbara bevis ha förnekat att han tidigare tagit emot kampanjbidrag från dåtidens finansmagnat Ivar Kreuger, hade svensk liberalism därmed gått från zenit under Edén till djupaste nadir. Undra på att det var svårt för liberalerna att under denna svaghetsperiod forma och legitimera ett narrativ som betonade just liberalismens betydelse för demokratiseringen i Sverige!

När nu såväl Finland som Sverige firar 100-årsjubileer kring den nationella frigörelsen och kring demokratiseringens triumf kan man i båda länderna iaktta en kamp om vem som ska få hand om att formulera vad som i nutid ska erkännas som en bärande nationell berättelse, och varför just den berättelsen borde ha företräde.

Mikael Kosk har i *Nya Argus* (2017) pekat på hur svårt det tycks vara för Finland att formulera en berättelse om den svenska tiden, som alla skulle kunna godta. Var den ett uttryck för storsvenskt kolonialt förtryck eller borde Finland stå i tacksamhetsskuld till svenskarna för att "ha fått civilisationen, samhällsskicket och rättsordningen"? För att inte tala om inbördeskriget 1918, som "är det svåraste av alla narrativ i Finlands historia och det hjälper inte att historieforskningen vänt på varje sten för att ta reda på vad som skedde under vintern och våren 1918. Traumat är fortfarande ett öppet sår och det nationella helandet en process som aldrig förts till slut."

Kosk kan inte se hur någon berättelse skulle vara tillräckligt bärande för att samla nationen, oavsett om man försöker grunda den på den finska skolan, Nokia-hajpen, eller den finska kulturen. Samtidigt konstaterar han att det "finns ett sug efter en föreställd

nationell gemenskap och suveränitet som skapar ett 'vi' i ett motsatsförhållande till 'dem', och som så att säga tar makten tillbaka från globaliseringen och liberaliseringen." Jubileumsåret behöver, menar han, "en öppen, vidsynt och berikande betraktelse av självständighetens innebörd, ett mod att omprogrammera koordinaterna för nationens självförståelse, dess mind-set."

Också i Sverige finns denna trängtan efter en bärande nationell berättelse. Jan Larsson – tidigare valledare för socialdemokraterna och statssekreterare under Göran Persson – påpekar att det finns många starka narrativ i Sveriges politiska historia (*Affärsvärlden* mars 2017). Det kanske mest slitstarka är bilden av Sverige som ett "folkhem", som ända sedan Per-Albin Hansson lanserade tanken på 1920-talet varit socialdemokratins mantra. Även om detta folkhems innebörd är föremål för varierande tolkningar, så har bilden av Sverige som ett folkhem efterhand kommit att omhuldas och användas av politiska aktörer längs hela skalan från vänster till höger. Den band samman människorna kring hur Sverige faktiskt såg ut långt fram under efterkrigstiden.

När Göran Persson 1996 tillträdde som partiordförande och statsminister knöt han an till den bilden, när han pekade ut en ny och "ädel" uppgift för sitt parti, nämligen att bygga "det gröna folkhemmet". Det blev en tioårsperiod av kommunala investeringar stödda av matchande statsbidrag. Men så långt som till en långsiktigt samlande berättelse om ett framtida Sverige som lyckats kombinera guld i form av ekonomisk tillväxt med gröna skogar i form av ren miljö förmådde Göran Perssons idé aldrig lyfta sig.

Jan Larsson menar att i en tid "med större utmaningar, sämre granskning av fakta och mer komplexa samband än kanske någonsin – är kraften i narrativet enorm." Men socialdemokratins ständiga tal om "den svenska modellen" som en bild av vad som präglar dagens svenska samhällsliv tycks den inte kunna samla politiker och medborgare kring en gemensam berättelse. Trots många socialdemokraters bedyranden att "den svenska modellen ska utvecklas, inte avvecklas!" växer det fram en konkurrerande föreställning om att detta folkhem "slits isär", eller "håller på att gå sönder". På båda sidor i politiken har man, menar Jan Larsson,

istället fastnat i en berättelse ”om ordning och reda, fler poliser och hårdare tag mot flyktingar.”

Han kunde också ha lagt till narrativet om Sverige som en ”humanitär stormakt”. Just den berättelsen förs ofta fram av utrikes- och biståndsministrar. Men den har svårt att vinna fäste i gemene mans bild av Sverige. När unga människor återförvisas till ett farofyllt Afghanistan skorrar epitetet ”humanitär” illa givet de intryck som etsar sig fast i det kollektiva minnet genom upprepade tv-sända reportage om unga afghaners demonstrationer mot och desperation inför avvisningsbesluten och dessas verkställighet.

Man kan svårt komma vidare i en diskussion om bärande nationella narrativ utan att relatera till två tidsströmningar, den ekonomiska globaliseringen och den idébaserade postmodernismen. Medan önskan om en bärande nationell berättelse och därmed en specifik identitet vill sätta en gräns för vårt ”vi”, innebär globaliseringen en gränslöshet, där människor, varor och pengar rör sig allt snabbare över kontinenterna. Integrationen i ekonomiska och teknologiska nätverk gör oss alltmer beroende av andra, samtidigt som vissa superrika uppenbarligen kan strunta i sitt ursprungliga ”vi” för att komma undan sitt ansvar att bidra till ”oss” övriga i ”folkhemmet”.

En ofta hävdad konsekvens av globaliseringen är att nationella identiteter förlorar sin mening som orienteringsskärmar i vårt sökande efter mening och tillhörighet. När Jean-François Lyotard 1979 publicerar sin rapport om det ”postmoderna tillståndet” var hans grundtanke att alla de stora metaberättelserna har förlorat sin trovärdighet. Detta tillstånd innebär inget annat än en stark skepsis också mot alla andra narrativ, oavsett om de gäller vetenskapens strävan efter kunskap eller våra samhällens strävan efter ekonomisk och social utveckling. Redan ett årtionde före Lyotards rapport hade den svenske vissångaren Anders Fugelstad fångat detta postmoderna dilemma i en känd strof: ”Ingenting är längre som förut, alla gamla sanningar är slut, alla gamla sånger dom är vals, och stämmer inte alls”.

Om nu syftet med vårt minnesarbete är att försöka enas kring det förflutna för att kunna gå vidare mot ökad förståelse om ”vi” och ”oss”, lämnar oss då globaliseringen och postmodernismen helt i sticket? Betyder det att den som söker kunskap om sin nation

och dess historia inte kan hoppas finna dess själ, utan måste bli besviken? Behövs inte de nationella berättelserna längre för att motivera medborgarna och inför dem legitimera den politiska maktens strävanden, oavsett om det gäller att göra våra nationer till demokratiska, jämställda, gröna eller teknologiska föregångsländer?

Låt mig påminna om Jan Larssons synpunkt att inför framtidens stora utmaningar, med framväxten av så kallade alternativa fakta, och med mer överskådliga och komplexa samband än kanske någonsin, då ”är kraften i narrativet enorm.” Detta gör det än viktigare att se det historiska kunskapssökandet som en väg för att berika och fördjupa vår kunskap om det förgångna, så att vi bättre förstår vilka vi är, liksom varför vi kommit dit där vi nu är. Sverker Oredssons avslutningsord förtjänar att återges: ”Historia är en spännande vetenskap. Det förflutna har vi med oss. Det kan inte ändras, men vår syn på det förflutna kan bli annorlunda”.

Mot den här bakgrunden av intensivt sökande efter bärande nationella narrativ är det viktiga berättelser Sverker Oredsson gett oss med biografien över Nils Edéns statsmannagärning och Per T. Ohlsson med boken *1918 – Året då Sverige blev Sverige*. Edéns tid som statsminister sammanföll med den dittills allvarligaste situationen för Sverige sedan riksdagen ett halvsekel tidigare ersatte det gamla ständerväldet som landets högsta beslutsorgan. I Europa rasade kriget. Gamla riken störtades i gruset. Nya stater uppstod. Den Hammarsköldska tjänstemannaministären hade grundligt misslyckats med att säkerställa folkförsörjningen i Sverige. I Sverige såväl som i Finland stod det och vägde om vilken väg samhällsutvecklingen faktiskt skulle ta.

Det krävdes statsmannakonst dels för att hålla Sverige utanför kriget, dels för att skapa förutsättningar för ett gott förhållande till ett självständigt Finland, och främst för att leda arbetet fram till slutmålet, en fullständig parlamentarisk demokrati med allmän och lika rösträtt för kvinnor och män. Att Nils Edén i den orostid som rådde så lyckosamt ledde styrelsen av Sverige på alla dessa fronter förtjänar en framträdande plats i en bärande nationell berättelse.

Litteratur

- Hadenius, Stig (2007): *Gustav V. En biografi*, Lund: Historiska Media
- Kosk, Mikael (2017): "Finlands självständighet behöver berättas på nytt", *Nya Argus* 1-2/2017
- Larsson, Jan (2017): "Ett narrativ säger mer än tusen ord", *Affärsvärlden* 7.3.2017
- Ohlsson, Per T. (2017): *1918. Året då Sverige blev Sverige*, Stockholm: Bonniers
- Oredsson, Sverker (2017): *Nils Edén. Demokratins statsminister*, Stockholm: Ekerlids förlag

Initialregimer – vilka, varför? En litteraturkommentar

Dag Anckar

För några år sedan (2014) försvarade Sarah Lehtinen sin doktorsavhandling i statskunskap vid Åbo Akademi. Avhandlingen heter *Demokratins förutsättningar vid staters självständighet* och förläggare var Åbo Akademi University Press. Avhandlingen vandrar i tematisk mening statsvetenskapliga allfartsvägar – som titeln anger, handlar den om demokratisering och demokratins spridningsmönster, frågor som under åren granskats i ett mycket stort antal statsvetenskapliga avhandlingar och andra undersökningar. Samtidigt är avhandlingen nyskapande och originell – den applicerar en infallsvinkel som ännu är förhållandevis obearbetad, och den bygger på ett stort och för ändamålet särskilt insamlat empiriskt material. Resultaten är intressanta och kastar till dels nytt ljus över såväl bekanta som viktiga frågeställningar och problematiseringar. De förtjänar därmed en för en bredare publik avsedd kommentar, låt vara att den är litet senkommen.

Den särskilda infallsvinkel om vilken ovan var tal, kommer i Lehtinens avhandling till uttryck däri, att författaren särskilt intresserar sig för vad man brukar kalla politiska initialregimer. Uttrycket avser den regimform som en stat vid sin tillblivelse väljer

och tillämpar; vanligen är härvid fråga om den styrelseform som en stat inskriver i den författning som följer statens självständighetsblivande i spåren. En av regimforskningens stora namn, Alan Siaroff, har i en uppslagsartikel noterat att forskningen i sin huvudfära har centrerats till skiljelinjen mellan demokratiska och autokratiska regimer, och Lehtinen avviker på denna punkt inte från huvudfäran; hon klassificera initialregimer som varande antingen demokratiska eller autokratiska och funderar över hur det kommer sig att länders initialval har gått i den ena eller den andra riktningen. Som ovan redan noterats är materialet stort – i allt studerar Lehtinen 130 stater, tillkomna under tidsperioden 1946–2008. Beträffande dessa stater tillämpar hon, varvid statistiska metoder kommer till användning, ett batteri av i allt 26 faktorer som kan förklara initialvalen. Bland dessa faktorer finner man, för att använda ett i forskningslitteraturen bevingat uttryck, ett stort antal ”usual suspects”, det vill säga sådana som beskriver ekonomiska och sociala förutsättningar för en modernisering av politik och samhällen.

Den kommentar som formar denna uppsats skall inte vara enbart deskriptiv och refererande. Den har ett vidare syfte och rapporterar kompletterande studier ur egen fatabur. Den tar härvid fasta på en brist i det internationella komparativa politikstudiet, en brist som man tidigare brukade vifta bort, men som man sedermera har blivit medveten om och försöker åtgärda. Bristen har varit att världens små stater har negligerats, utelämnats ur databanker, resultatredovisningar och teoretiska resonemang. När småstaterna senare, kanske först till följd av tillfälligheter, på ett tydligare sätt har kommit i forskningens blickfång, har det visat sig att ett studium av dem på ett flertal punkter har kunnat precisera, nyansera och till och med ifrågasätta de resultat som en på större och därmed rikare och mäktigare enheter inriktad forskning har framtagit. Frågan blir nu om ett särskilt beaktande av det som gäller för världens små stater är ägnat att på motsvarande vis komplettera och bygga ut vad vi genom Lehtinens studie kommit att veta om initialregimernas tillkomst och innehåll. De iakttagelser härom som följer nedan har framkommit vid ett specialstudium av de mikrostater, det vill säga stater med befolkningstal som understiger 1 miljon, som tillkommit sedan 1960-talet och som

därvid antagit initialregimer. Sammantaget finns 40 sådana stater. Några av dem är till följd av befolkningsökningar inte längre mikrostater – Kuwait, Mauritius och Swaziland kan vara exempel. Detta hindrar dock inte att de här ingår i den population som skall granskas – när de blev självständiga och valde en initialregim var de små i den mening som här förutsätts och sålunda företrädare för den egenskap, litenhet, som intresserar.

~

Resultaten av Lehtinens undersökning kan sammanfattas i två huvudpunkter: För det första har initialvalen långt ifrån alltid utfallit till förmån för det demokratiska. I själva verket förhåller det sig annorlunda. I ungefär 60 procent av de undersökta fallen har initialregimen blivit autokratisk; det följer att regimen blivit demokratisk i ungefär 40 procent av fallen. Lehtinen bestämmer härvid riktningen med hjälp av de mätningar som den amerikanska organisationen Freedom House årligen föranstaltar, mätningar som är i allmänt bruk i den statsvetenskapliga forskningen och som genom ett flerstegsförfarande indelar världens länder i tre kategorier: fria länder, delvis fria länder och ofria länder. Som brukligt är i demokratiforskningen sätter Lehtinen likhetstecken mellan frihet och demokrati, och klassificerar de fria ländernas regimer som demokratiska, medan övriga regimer, varvid variationerna är många, är autokratiska.

Omedelbart, redan i denna utgångspunkt, framträder en tydlig skillnad mellan stater och små stater. Ett studium av de små staterna tecknar sålunda en mycket annorlunda bild – inte mindre än bortåt två tredjedelar av dessa stater har valt en demokratisk initialregim. Bilden är, detta kan i förbigående noteras, förenlig med vad man tidigare har vetat om småstaternas politiska orienteringar, och den är därför i särskild mån trovärdig. Bland de små staterna finns förvisso både tidigare och i dag icke-demokratier av litet olika skepnader – Bahrain, Brunei, Djibouti, Ekvatorialguinea, Fiji och Maldiverna kan vara några exempel. Men dessa är, som sagt, undantag. Regeln är att de små staterna i särskild utsträckning har varit och är demokratier – skall även här exempel nämnas kan de vara Belize, Dominica, Kiribati, Malta, Mikronesien, St

Kitts-Nevis, St Lucia och Tuvalu. Hur sambandet mellan demokrati och litenhet egentligen skall förklaras och förstås vet vi väl inte i dag med någon större säkerhet, särskilt som resultat föreligger som snarast gör gällande att den storlekströskel som är viktig inte särskilt utpekar länder med 1 miljon invånare utan snarare skiljer mellan länder med på sin höjd 500 000 invånare och länder med ett större antal invånare. Men alltnog: litenheten är annorlunda, och uttryckligen så att den står för ett definitivt större inslag av demokrati.

Den andra huvudpunkten i Lehtinens resultatredovisning gäller de förklarande faktorernas position och egenvikt. Av de drygt tjugotalet faktorer hon granskar framträder tre som särskilt viktiga. En har att göra med de små staternas historia och koloniala förflutna. Det visar sig nämligen att de stater som före självständigheten har varit engelska kolonier har varit särskilt benägna att överta en demokratisk regimform. Det är i litteraturen på området brukligt att hänvisa till att England i tydligare utsträckning än andra kolonimakter bemödade sig om en fostrande verksamhet där koloniernas folk övades i styrelse- och förvaltningskonsterna och deras utövande och därmed, givetvis, tillägnade sig en särskild relation till kolonimaktens styrelseskick. Vad Lehtinen och före henne andra visar och visat är att föreställningen om ett demokratiinspirerande brittiskt styre synes ha gott fog för sig.

En annan faktor har att göra med vad Lehtinen kallar subregional diffusion. Stater befinner sig i områden som kan kännetecknas av en förekomst av flera demokratier, och när sådana områden finns, kan detta förklara att en stat väljer en demokratisk initialregim. Staten så att säga smittas av sin omgivning. Vill man i empirisk forskning använda sig av denna faktor, måste man naturligtvis på ett rimligt sätt bestämma och avgränsa områdena. Lehtinen gör här bruk av en indelning som för ungefär motsvarande syften använts av Förenta Nationerna. En tredje faktor, slutligen, opererar i motsatt riktning – den förklarar inte varför stater väljer demokratiregimer, den förklarar varför stater undviker demokratiregimer. Denna faktor har att göra med länders religiösa orienteringar, uttryckligen med en orientering där islam, ett trosystem som särskilt betonar underkastelse och lydnad, är den dominerande religiösa riktningen. Eller, sammanfattande: det är inte

sannolikt att nya stater med en muslimsk dominans, som befinner sig i diktaturfärgade regioner och som inte före självständigheten har varit brittiska kolonier väljer en demokratisk regimtyp; det är däremot sannolikt att stater med motsatta kännetecken väljer en sådan regimtyp.

Och hur blir det då om man ur den stora högen av stater bryter ut de små staterna till en egen grupp? Den kontroll som här skall göras av de nyssnämnda resultatens relevans i de små staternas sammanhang tar helt enkelt fasta på frågan hur långt Lehtinens resultat bär i ett sådant nedbantat sammanhang – är resultaten fortfarande giltiga, är mönstret fortfarande detsamma? Svaret, visar det sig, är obetingat jakande – vad som förklarar de större staternas beteende, förklarar även, och i särskild mån, de mindre staternas beteende. När små stater har befunnit sig i en demokrati-färgad sub-region, har ett förflutet som brittisk koloni, och saknar en dominerande muslimsk religiös orientering är konsekvensen så gott som alltid, i 17 fall av 18, ett val av en demokratisk initialregim. Det enda undantaget är Grenada som vann självständighet från brittiskt styre 1974 i tecknet av ett internt vanstyre som följdes av ett maktövertagande av en marxistisk gruppering, som i sin tur följdes av fortsatta interna oroligheter och ett militärt ingripande av amerikanska och karibiska styrkor. Först en bit in på 1980-talet upptogs Grenada i demokratiernas krets i de klassificeringar som föranstaltats av Freedom House och andra instanser.

Bedömer man sedan den särskilda vikt som de enskilda förklarande faktorerna skall tillskrivas i småstaternas krets, blir konklusionen att faktorerna besitter en varierande men på det hela taget godtagbar förklarande förmåga, åtminstone i den mening som de låter sig kopplas till ett särskilt utfall. Klart är sålunda att den muslimska dominansen är i sig utslagsgivande – närhelst denna faktor är närvarande är utfallet givet. Initialregimen har blivit autokratisk. Kombinatoriken är dock inte rik och mönstret blir därmed litet oklart. Endast i sex fall har i det förhandenvarande materialet den muslimska dominansen kunnat ställas mot någon annan viktig förklarande faktor, och denna faktor har härvid i samtliga fall varit ett brittiskt kolonialt förflutet. Det skall dock genast sägas att slutsatsen att den muslimska dominansen därmed är viktigare än det brittiska koloniala arvet nog är alldeles

för djärv. De små länder om vilka härvid är fråga är bland andra Bahrain, Kuwait och Qatar, det vill säga länder som i utrikes- och säkerhetspolitiska frågor tidigare varit underställda ett brittiskt styre, men i övrigt inte har varit egentliga kolonier, underkastade sådana politiska ordningar som tillrättagats och föreskrivits av kolonimakten. Diktaturerna har, enkelt uttryckt, tillåtits förbli och vinna full självständighet som diktaturer.

Vad det koloniala arvet i övrigt beträffar, framstår det som en ganska robust förklaringsgrund. Av de 40 småstaterna har inte mindre än 26 egenskapen att vara en tidigare brittisk koloni, och av dessa 26 stater har inte mindre än 18, det vill säga omkring 70 procent, en demokratisk initialregim. Å andra sidan har av de 14 småstater som saknar erfarenhet av ett brittiskt kolonistyre hälften valt en demokratisk och hälften en autokratisk regim. Eller, med andra ord: när det brittiska arvet finns i bilden blir lutningen mot en demokratiregim tydlig, när arvet inte finns i bilden, försvinner lutningen. Den sub-regionala diffusionen synes på motsvarande sätt besitta en god förklarande förmåga. Faktorn finns i sammanlagt 23 fall av vilka så gott som alla, Grenada är igen det enda undantaget, har en demokratisk initialregim. Härmed är dock inte sagt, reservationen är förvisso viktig, att en demokratifärgad omgivning i sig är en tillräcklig demokratiframtagande omständighet. De två faktorer som här berörts överlappar nämligen varandra i betydande mån, i det ganska många av de små staterna har såväl egenskapen att befinna sig i en demokratifärgad region som egenskapen att vara en tidigare brittisk koloni – fråga är om länder som Antigua-Barbuda, Bahamas, Barbados, Dominica, Fiji, Kiribati, St Kitts-Nevis, St Lucia, St Vincent och Grenadinerna, samt Tuvalu. Naturligtvis försvårar detta i betydande mån bestämda uttalanden om de två faktorernas särskilda och isolerade betydelse.

En ytterligare resultatredovisning må här utebli. I dess ställe skall den sammanfattande noteringen göras att Lehtinen utträttat två saker, båda angelägna och till dels även sammankopplade. För det första har hon städat i det ganska osorterade batteri av faktorer som man har åberopat när man vill förklara varför länder genom regimval slår in på olika vägar – hon visar, städningen resulterar i detta, att tre faktorer har en särskild vikt. De är naturligtvis inte de enda av betydelse, men de är av stor betydelse. Och hon

inspirerar därmed, för det andra, till en prövning av faktorernas särskilda hemmahörande i det sammanhang som tecknas av försöken, de har på sina håll varit många, att förstå varför just de små staterna har en särskild demokratiprofil. Försöken har väl inte varit väldigt framgångsrika. I en sammanfattande uppsats om småstatsforskning, införd 2004 i tidskriften *World Development* (nr 2), har professor Henry Srebrnik skrivit: "Måhända kan vi aldrig vetenskapligt isolera den svärfångade oberoende variabel, om en sådan överhuvudtaget finns, som förefaller göra öar mer mottagliga för demokrati" (min översättning). Srebrniks ordval synes ange att han föreställer sig saken så att det finns, någonstans därute, en faktor som gör små enheter särskilt demokratibenägna. Riktigare är kanske ändå att tycka och tro att litenheten i sig kan vara en faktor som lyfter fram och accentuerar omständigheter som kan bli demokratifrämjande. Lehtinen har inte i sin avhandling penetrerat denna småstatsproblematik; hennes egentliga uppgift, som sagt, har varit en annan. Hade hon fördjupat sin framställning, hade det kanske blivit klart att det finns en storleksfaktor bakom hennes huvudsakliga resultat, en faktor som manipulerar och förstör resultatet i fråga. Två reflexioner härom följer nedan:

- I. Kolonifaktorn är förvisso av vikt men blott när den uttryckligen kopplas till en storleksfaktor. Detta har visats i tidigare forskning, här likaså tagen ur egen fatatur och rapporterad i tidskrifterna *The Round Table* (2002) och *Commonwealth & Comparative Politics* (2004). Där framgår på basen av en granskning av de tidigare brittiska kolonier som vunnit självständighet sedan år 1950, att kolonifaktorn i sig inte är särskilt vägledande: av 48 kolonier har 21 blivit demokratier medan 27 inte har blivit det. Dött lopp, kan man tycka. Bilden blir emellertid en helt annan när storleksfaktorn beaktas. Den visar att 17 små kolonier av 24, alltså en klar majoritet, har antagit demokratiregimer; av de stora kolonierna, likaså 24 till antalet, har endast fyra gjort på samma sätt. Bilden är därmed entydig: små kolonier är demokratier, stora kolonier är inte det. Utfallet blir för övrigt detsamma om en liknande kontroll föranstaltas av riktigheten i den ingalunda långsökta tanken att det egentligen är längden av den tid ett område varit koloni som är avgörande.

Resultatet är att den lilla storleken framtar demokrati oberoende av koloniperiodens längd medan den större storleken framtar icke-demokrati oberoende av koloniperiodens längd.

2. Vad den sub-regionala diffusionen beträffar ligger dess betydelse förmodligen i huvudsak däri, att ett stort antal tidigare brittiska kolonier, alla små till yta, befolkning och resurser, har klumpat sig i Karibiens och Stilla havets övärldar och så att säga givit varandra inspiration och flankstöd i de regimval som har förestått. Faktorn synes viktig men samtidigt kanske litet svåråtkomlig. På något sätt ligger nog ett cirkelresonemang nära i de förklaringar som ett regionresonemang av den typ Lehtinen anlitar kan frambringa – Bahamas är en demokrati därför att närliggande Barbados är en demokrati; Barbados är en demokrati därför att närliggande Bahamas är en demokrati.

Vad man nog vill veta är varför och hur den omständighet som sägs vara viktig egentligen tar form och verkar – vad man i försök att fånga diffusionsfaktorns betydelse skall efterlysa är studier som med en inriktning på diffusionsmekanismer och diffusionsagenter ger sig ut på jakt efter de litenhetsrelaterade faktorer som gör de små staterna till lättövertalade eller i varje fall lättåtkomliga objekt för påverkan och manipulation. Ibland gäller det säkert i sådana sammanhang och studier att arbeta sig ned ända till en individnivå. Peter Larmour, välrenommerad kännare av politik och samhällen i Stilla Havsregionen, noterar i sin bok *Foreign Flowers* (University of Hawai'i Press, 2005) att en annan kännare av samma region, professor Yash Ghai, när det begav sig, fungerade som konsult vid utarbetandet av författningar för Papua Nya Guinea, Salomonöarna, Vanuatu, Samoa, Kiribati, Fiji och Cook-öarna. Inte att undra över, då, om samma betoningar och förslag har tenderat dyka upp och avhandlas på olika håll i de processer som har fört till slutliga författningstexter; inte att undra över om de färdiga produkterna tenderar likna varandra. Andra och liknande diffusionsmekanismer är viktiga och ganska okända. Larmour uppehåller sig med någon utförlighet vid Världsbankens intressen och ageranden i de små Stillahavsländerna; samarbetet mellan de berörda länderna och deras regeringar och förvaltningar i

tecknet av besök, möten, konferenser och liknande begivenheter är föga kartlagt och analyserat.

~

Litet i utkanterna av den tematik som intresserat Lehtinen finns en frågeställning som gärna kan beröras här. Den har att göra med demokratins stabilitet, med frågan hur länge demokratiska initialregimer kvarlever och överlever. Två varandra motsatta hypoteser kan uppställas. Den ena säger att demokratier tenderar gå under, om alls, när den demokratiska regimen ännu är ung och oprövad och utmaningarna är många. Senare, när de politiska institutionerna stabiliserats och eventuella kriser och konflikter angående identitet, territorium och medborgarskap har fått en lösning, är förutsättningarna för initialregimens överlevnad goda och överlevandet en regel, inte undantag. Etablerade demokratier överlever med andra ord bättre än nyetablerade. Mothypotesen, däremot, säger att initialregimen överges när de första vågorna av demokratisk entusiasm har lagt sig och när tid har givits för en besvikelse med demokratins arrangemang att göra sig gällande. Det är alltså inte färska utan snarare relativt etablerade initialregimer som är i farozonen.

En annan Åbo Akademi-baserad undersökning, avfattad av professorerna Thomas Denk och Carsten Anckar och publicerad i tidskriften *Contemporary Politics* (2014) finner att det förstnämnda antagandet har mera fog för sig – demokratiska misslyckanden, innebärande att man överger en demokratisk initialregim, inträffar i färska demokratier snarare än i etablerade sådana, som redan har år på nacken. Om resultatet, förankrat i samma material som Lehtinen gjort bruk av, är väl i sig föga att säga. Vad som däremot skall noteras är att de små staterna igen är annorlunda. Främst kommer detta till uttryck däri, att de är anmärkningsvärt stabila i sina regimval – har de valt en regim, blir de i regel den trogen – som uttrycket ”i regel” anger, gäller karaktäristiken ingalunda alla små stater men nog de flesta. En snabblick på de grupper som framträder ger vid handen följande:

Av de 22 små stater som i tiden valde en demokratisk initialregim, har inte mindre än 17 kvarblivit i sina ursprungliga val.

Undantagen är därmed få. Seychellerna erhöll självständighet i tecknet av en demokratiregim år 1976 men upplevde nästan genast, 1977, en statskupp, och har inte senare i fullo kunnat återvända till utgångsläget. Demokratin blev alltså där kortvarig. Den blev däremot tydligt långvarigare på Fiji och på Salomonöarna, där etniska motsättningar ungefär tjugo år efter ländernas självständighetsblivande trasade sönder de demokratiska strukturer och den demokratianda som hunnit slå rot. På Salomonöarna har i viss mån en återhämtning kunnat ske, låt vara i en omfattning som inte ännu är tillräcklig för att bli registrerad i Freedom House; på Fiji är det demokratiska förfallet bredare, mer oåterkalleligt. Guyana och Surinam kan egentligen inte klassificeras som fall som styrker eller förkastar de ovannämnda hypoteserna om demokratisk överlevnad – de två staterna har oscillerat mellan de två ytterligheter som står till buds. I allt, alltså: en huvudregel med undantag, där huvudregeln är att de små demokratierna är många och stabila och undantagen är få och varandra motsägande. Mönstret upprepas när de små stater som i tiden valde en autokratisk regim på motsvarande sätt blir föremål för granskning. Av de 18 stater varom är fråga har 12 varit initialregimen trogen under åren. I en handfull fall, Cypern, Grenada, Vanuatu, har en övergång till en demokratisk regim skett i rask eller mycket rask ordning, i ett par fall, Kap Verde och Sao Tomé och Príncipe, i en mer fördröjd ordning. Antigua och Barbuda är den enda egentliga oscillatorn inom denna grupp.

Sådana stabila mönster innebär naturligtvis att de små staterna i och för sig blir olämpliga jämförelseobjekt i försök att avgöra om demokratier förfaller eller tillkommer i rask eller mindre rask ordning – de små staterna saknar helt enkelt mobilitet, den egenskap som intresserar. Annorlunda uttryckt: när de stampar på stället, kan de inte berätta mycket om hur man rör sig framåt mot demokrati eller bakåt från demokrati. Vad mönstren däremot kan inspirera är försök att förstå varför mobiliteten inte hör hemma i de små sammanhangen och vilka faktorer som är särskilt bromsande i de sammanhang som är små. Detta betyder, egentligen, att undersökningar härom till någon del borde slå in på nya vägar. Studier av författningar och regimer, i små länder likväl som stora, tar i regel fasta på ändringar som faktiskt genomförts. Vad som

intresserar är varför landet X genomdrivit en viss ändring av typ A eller B och med vilka konsekvenser detta har skett. Vad som intresserat i mindre mån är frågan varför vissa planerade och anhängiggjorda reformer så att säga går i stöpet – vi vet, för att ta ett exempel på måfå, en del därom varför den lilla östaten St Vincent och Grenadinerna år 1979 antog en Westminster-inspirerad författning; vi vet däremot mycket litet därom, varför de försök att revidera och korrigera författningen som redan pågått en tid inte har rönt framgång. Vi vet, alltså, en del därom hur den verklighet vi betraktar kommit till, men vi vet inte riktigt varför alternativa verkligheter inte realiserats och vilken roll den fysiska litenheten kan spela i sådana sammanhang.

Vilken funktion och vilket syfte har den arabiska texten i Klippdomen i Jerusalem?

Lars Djerf

... the nature of an inscription in a religious sanctuary is related to the circumstances of the time. (Grabar 1959, 51)

Oleg Grabars ord från 1959 fäster vår uppmärksamhet på Klippdomen i Jerusalem. Klippdomen, *Qubbat al-sakhra* (eg. klippkupol) i Jerusalem är byggd på tempelplatsen *Haram al-Sharif*. Den påminner, när det gäller byggkroppen, mycket om gravkyrkans rotunda i samma stad. Dock har den sina omisskännliga islamiska drag och är unik inom den islamiska arkitekturen. Över en oktagon bas reser sig en cylindrisk trumma, vilande på fyra pelare med arkader emellan, som bär upp en kupol, cirka 30 meter över klippan. Parallellt med den oktagonala fasaden skapar ett system av pelare och kolonner i det inre två omgångar (ambulatorier) med den heliga klippan i centrum. Denna klippa har kommit att tolkas bland annat som Moria berg men också som platsen för profeten Muhammads himmelfärd (*miʿrāj*). Men det är under medeltiden som klippan kommer att vävas in i den judiska mytologin i dess komplexa karaktär där platsen betraktas som världens omphalos, platsen där Adams grav skall finnas och där den första människan skapades.

Utvändigt är Klippdomen smyckad med marmor och fajansplattor, försedd med fyra ingångar var och en i olika väderstreck. Invändigt finner vi marmor och mosaiker, samt, som ett tredje element och det som intresserar oss här, de äldsta bevarade inskrifterna, i kufisk skrift, från Koranen. Knappt sextio år efter Profetens död 632 A.D. och ungefär fyrtiofem år efter kalifen Othmans redaktion av Koranen är denna skrift här i Klippdomen de äldsta vi har. Inskrifterna kan säga oss något om syftet med Klippdomens uppförande, den tredje största helgedomen i islam efter Ka'ba i Mecka och profetens gravmoské i Medina. Den tillkom under den femte umayyadiske kalifen 'Abd al-Malik ibn Marwan (685–705) 72 A.H./A.D. 691–692. Den utgör det tidigaste bevarade monumentet från islamisk tid. Olika orsaker har angetts när det gäller att förklara dess tillkomst. Några vill se ett religiöst syfte som en markering av platsen för Profetens nattliga resa och hans himmelfärd, andra vill se ett kulturhistoriskt syfte eftersom de kristnas kyrkor lyste Profetens anhängare i ögonen, en tredje förklaring är att Klippdomen skulle ersätta Ka'ba.

Vad var syftet med de inskrifter som av de flesta forskare anses härröra från tiden för uppförandet av Klippdomen, det vill säga öst- och nordportalens texter samt den 240 meter långa inskriften på den inre omgångens arkader i Klippdomen? Vilken funktion hade dessa texter? Var det en vacker dekoration eller hade tillkomsten av texterna ett syfte, en funktion?

Har Klippdomens umayyadiska text sin grund i att den vill påvisa för den dominerande kristna befolkningen med sina byggnadsverk, framför allt Gravkyrkan med sin rotunda, att islam är den rätta tolkningen av Jesusgestalten och att tidigare kristna tolkningar är falska och stridande mot Profetens budskap i Koranen? Är detta den ursprungliga betydelsen av Klippdomens tillkomst och är de olika traditioner, bland annat om Profetens himmelfärd, som knutits till Klippdomen, sekundära?

För kyrkofäderna var Moriaberget endast "a rubbish heap" (Leppäkari 2006, 4). Ruinerna av Jerusalems tempel framstod teologiskt som ett bevis för att Gud hade övergivit sitt utvalda folk och istället fick de som tog emot det kristna budskapet motsvarande roll och uppgift. Jerusalem blev från Konstantins tid

(306–337 e.Kr.) betydelsefull på grund av Jesu död på Golgata och hans uppståndelse.

Klippdomen har, som Khoury har utrett, sina historiska föregångare i förislamiska sydarabiska byggnadsstrukturer, som kom att inkorporeras i den islamska historien som källor till stolthet och som symboler för arabiska kungadömen. Detta gäller framför allt Ghumdan palatset i San'a. Enligt Khoury är inte Klippdomens förebild Ka'ba utan dessa båda byggnadsverk hör till ett grundläggande arkitektoniskt paradigm som exemplifieras av Ghumdan. Klippdomen är det första större byggnadsverket i den islamska civilisation som snabbt började bre ut sig efter Profetens död i juni 632 i Medina. Jerusalem hade erövrats 638, två år efter att Damaskus hade intagits men det skulle dröja ända till 691/2 innan Klippdomen kunde tas i bruk. Det skedde på uppdrag av den umayyadiske kalifen 'Abd al-Malik ibn Marwān (26–86/646–705), den femte och en av de mest betydelsefulla umayyadiska kaliferna. Innan han blev kalif var han en mycket framstående jurist. Han regerade från 65/685 till sin död 86/705. Efter sin fars död, Marmān ibn al-Hakam (64–65/684–685), säkrade al-Malik umayyadernas välde över Syrien, Palestina och Egypten.

Svåra pestepidemier rädde åren 685–686 och 688–690, och även hungersnöd. Bysantinska angrepp på Syrien förekom ständigt. Mecka och Medina behärskades av en motkalif Abdallah ibn al-Zubayr (d. 73 A.H.). Detta har fått till följd att några forskare vill se Klippdomens byggande som ett sätt att ersätta vallfarten till Mecka. De stödjer sig på en berättelse av al-Ya'cūbi (d. 260 A.H./A.D. 874) och en melkitisk präst från Alexandria Eutychius (d. 940). Den förklaringen till Klippdomens tillkomst anser Grabar vara mycket tveksam. Även Goitein tillbakavisar den förklaringen med motiveringen att ingen av de islamska historikerna, som under 200-talet sysslade med konflikten mellan umayyaderna och Ibn al-Zubayr gör den minsta antydning om att al-Malik ville ersätta Mekka, islams centrum, med Jerusalem. Al-Ya'cūbi och Eutychius kommer dessutom med påståenden som bevisligen inte är riktiga varför deras trovärdighet som vittnen minskar. Alla forskare vet dock att om en historia en gång kommit in i den historiska traditionens garn uppträder den gång på gång, men i detta fall torde det vara klart att påståendet om att al-Malik ville flytta vallfärden från

Mecka till Jerusalem används som propaganda mot umayyaderna. Al-Malik var själv en ortodox muslim som följde de bud som ålåg en from muslim och skulle aldrig ha utsatt sig för genom en flytt av Ka'ba till Jerusalem att bli anklagad för att vara en otrogen, en kåfir. Al-Malik stärkte centralmakten i Damaskus bland annat genom att utse familjemedlemmar som ståthållare i provinserna. Han införde arabiskan som kanslispråk och försåg de islamska mynten med arabisk text. Det var genom dessa förvaltningsreformer som al-Malik gav förutsättningar till en vidare expansion, som nådde sin höjdpunkt under hans son och efterträdare al-Walid (86–96/705–715).

Arkeologen Melchior de Vogüé (1829–1916) var den första forskaren som tilläts arbeta inne i Klippdomen och den schweiziske islamforskaren Max von Berchem (1863–1921) gjorde före första världskriget en uppteckning av texterna, som utkom 1925 under titeln ”Syrie du Nord, Jerusalem”, band II av *Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*. Han var i huvudsak intresserad av historiska utsagor och årtal medan han förklarade andra textinnehåll som *inscriptions banales*. Under restaureringen av Klippdomen på 1960-talet fick Christel Kessler möjlighet att studera texten på nära håll och kunde konstatera att Berchems uppteckning till största delen var korrekt. Hon ändrade endast några av hans läsarter. Hon kunde samtidigt konstatera de förvånansvärt stora antal diakritiska punkter som fanns på texten på den inre oktagonen vänd mot klippan. Vid sin undersökning kom Kessler fram till att de diakritiska tecknen var samtida med inskriptionen. Hon konstaterade också att det som skilde texten i den inre omgången från den yttre var den påfallande polemiska intentionen. Sheila Blair har 1996 publicerat en fullständig översättning. Även Heribert Busse har gjort fullständiga översättningar till tyska. Oleg Grabar har alltsedan 1959 haft Klippdomen som sitt centrala studieobjekt. I *The Formation of Islamic Art* från 1973 har han börjat visa intresse för texternas funktion och betydelse. Framför allt gäller det hans verk om Klippdomen från 1996 där han med versaler har markerat passager från Koranen. Han följer den officiella egyptiska editionen (1923).

Necipoğlu (2008, 56) ställer frågan om texterna i Klippdomen är en intakt korpus, som man vanligen antar. Grabar anser dem

kompletta ”because the text as it stands delivers a rhetorically completed argument and does not seem to require a continuation” (Grabar 1996, 57). Grabar håller dock öppet för att korsfararnas övertagande av Klippdomen med namnet *Templum Domini* kan ha gjort att några kompletterande texter har försvunnit.

Runt den oktagonala arkaden, som utgör det inre av Klippdomen och skapar en yttre och en inre omgång kring klippan, finns på båda sidor av arkaden ovanför dess bågar en inskrift, som med ett undantag är samtida med byggnaden. Undantaget utgörs av det ställe där kalifen al-Ma'mun har satt in sitt eget namn istället för byggherrens. Dessutom finner vi på östra och norra portarna kopparplattor med texter, som trots att de ändrats av den abbasidiske kalifen, ändock anses vara från umayyadisk tid. Skriften är religiös till sitt innehåll om man undantar dateringen och byggherrens namn. I stort sett finner vi citat från Koranen. Detta är den tidigaste Koraninskrift vi äger, knappt 60 år efter Profetens död. Korancitaten är blandade med parafraaser och fria formuleringar. Enligt Grabar är det inte slumpvis utvalda texter. ”The importance of this earliest Koranic inscription we have lies in the choice of passages and in the accompanying prayers and praises” (Grabar 1987, 58).

Det centrala temat i alla inskrifter i Klippdomen, men allra tydligast i de äldsta texterna, handlar om bekännelsen till islam. Den islamska trosbekännelsen lyder: Det finns ingen gud utom Gud och Muhammed är Guds Sändebud. Vid Muhammeds namns nämnande ber den fromme muslimen om Guds välsignelse över Profeten i enlighet med Sura 33: 56. Dessa tidiga texter rör sig i stort med ett schema enligt följande: Bekännelse till den ende Guden, Bekännelse till Muhammed samt som en tredje del en eulogi. I omgångens texter har den religiösa bekännelsen fått den religiöst-politiska utformning som är kännetecknande för umayyaderna: det finns ingen gud utom Gud och han har ingen vid sin sida. I den text som vänder sig inåt mot klippan träder i det andra avsnittet istället för den islamska bekännelsen till den ende Guden en polemik mot den kristna treenighetsläran och de kristnas uppfattning om Jesus. Med bekännelsen till Guds enhet och till Muhammed som Guds profet avgränsar sig texterna skarpt mot den kristna tron. Det är begripligt när man betänker att vid

Jerusalems erövring år 638 fann de muslimska erövrarna en allt igenom kristen stad. Därför finner vi intet tal om judarna i dessa tidiga texter. Det viktiga var att framhålla mot den kristna bekännelsen att Jesus var skapad, icke född "factum, non genitum". Dock har Jesus ett högt anseende som profet men han är inte Guds Son, han har ej heller dött på korset och uppstått ur graven. När det här i texten talas om Bokens folk kan det enligt Necipoğlu antyda att Klippdomen ursprungligen även var öppen för icke muslimska trosbekännare (Necipoğlu 2008, 52).

För Rabbat är det helt klart att skriften inne i Klippdomen innefattande koranverser som bestrider Kristi gudomlighet inte är någon form av ren dekoration utan har ett alldeles speciellt syfte: "They may have been meant to provide a second level of argument against Christianity, after the Dome's monumentality and wealth have presented the answer to the attraction of Christian churches and the statement about Islam's ascendance" (Rabbat 1993, 70; se även Grabar 1959, 55).

Hos Johannes Damaskenus kan vi få en uppfattning om de teologiska strider som förelåg vid denna tid mellan muslimer och kristna. Johannes var född omkring 676 i Damaskus och dog den 5 december 749 i klostret Mar Saba nära Jerusalem. Han räknas som en av kyrkofäderna och utsågs år 1883 av den romersk-katolska kyrkan till kyrkolärare. Hans far uppges ha varit skattmästare vid det umayyadiska hovet. Själv skall Johannes vid faderns död ha blivit utsedd till chefsrådgivare av Damaskus, protosymbulus. Han kom att dras in i den ikonoklastiska striden och ställde sig på den sida som försvarade bilderna. Johannes kom att bli den siste av de grekiska kyrkofäderna och har värde för oss inte som teologisk nytänkare utan som någon som sammanfattade tidens teologiska ståndpunkter framför allt i sitt verk *Visdomens fontän* (pege gno-seos), ett slags föregångare till Thomas av Aquinos *Summa Theologica*. Han försvarade treenigheten och inkarnationen. Enligt Johannes bestod ismaeliternas heresi av en sammanblandning av den judiska tron på absolut monoteism och den arianska synen på att Jesus var skapad samt den nestorianska uppfattningen att Jesus bara var en mänsklig person. Alltså begrepp som direkt gick in i det wittgensteinska språkspel som vi ser i Klippdomens texter.

Varför befinner sig polemiken mot de kristna på den text som vänder sig mot klippan? Busse vill se texterna från östdörren, norra dörren, omgångens yttre text fram till den text som vänder sig mot klippan som en stegring i innehåll. Det hela slutar då med ett triumfatoriskt fastslående av att islam är den enda sanna religionen. Detta sägs samtidigt som det ser ut som en inbjudan till de kristna genom att man betonar att Jesus, Marias son, verkligen var en profet som Muhammed.

Det man kan lägga märke till är att i dessa fyra texter från Klippdomens tillkomsttid förekommer i huvudsak Korancitat som inte hänger samman utan vi finner parafraaser av Korantexten eller fritt formulerade textavsnitt. Och som redan påpekats rör man sig kring två teman, Guds enhet och Jesu natur.

Busse (1981, 172) ser texten på den östra porten som en utvidgning av Koranens öppningssura och ser en likhet med Hesekiels vision i Hes. 43, men här i östporten är Guds härlighet lika med Koranen. Guds härlighet i Gamla testamentet manifesterades i Shekina, i Nya Testamentet i Jesu person. Men det är Koranen som nu tar Klippdomen i besittning. I den norra portens text finner vi den bekanta tredelningen av texten som uttrycker den islamska trosbekännelsen. Det finns ingen gud utom Gud och Muhammed är hans sändebud och så i tredje delen en välsignelseönskan över Profeten. Men om man följer Busses översättning (Busse 1991, 172) och översätter profeter blir det en uppmaning till både judar och kristna att bli muslimer.

I den text vi finner i den yttre omgången indelas den i fem delar genom att varje del börjar med Basmala, anropandet av Guds namn. Var och en av de fem delarna delas in i två respektive tre delar: Guds enhet, Muhammed är Guds Sändebud, en välsignelseönskan.

I den yttre omgångens text finner vi i fjärde stycket en hänvisning till Domen i välsignelseönskan över Profeten. ”[...] may God bless him and grant his intercession on the day of resurrection for his community” (Grabar 1996, 59). Muhammed skall alltså vid tidens slut vara förebedjare för sin församling. Man kan inte se det som annat än ett förnekande av Jesu roll vid den yttersta domen i den kristna teologin. I den niceno-konstantinopolitanska trosbekännelsen, allmänt kallad Nicenum från 381 heter det: ”Et iterum

venturus est cum gloria, iudicare vivos et mortuos.” Detta gäller Jesus i den kristna traditionen men i islam är han en profet som de andra profeterna, har ingen domsmakt utan den har Gud ensam.

När vi slutligen kommer till den fjärde texten, den som vetter inåt mot klippan, står Jesus i centrum. I motsats till den yttre femdelade texten kan vi här uppfatta den inre texten som en sammanfogning av tre delar. Den börjar enligt det välbekanta mönstret med en bekännelse till den ende Guden, följt av en bekännelse till Muhammed, som Guds Sändebud och slutar med den sedvanliga välsignelseönskan. Den andra delen riktar sig till Bokens folk, Jesu natur definieras och till slut en välsignelseönskan över Jesus, i likhet med vad vi tidigare mött över Muhammed. Den tredje och avslutande delen understryker att islam är den enda sanna religionen.

Den andra delen som sysslar med Jesu natur vill fastslå att Jesus är en människa och ingenting annat. Termen Messias används här som på andra ställen i Koranen som ett egennamn. Uttrycket Guds ord tyder på att den kristna logoslåran sådan vi möter den bland annat i Johannesevangeliets prolog har påverkat textutformningen. Vidare går man till angrepp mot trinitetslåran genom formuleringen: säg inte (om Gud att han är) tre.

Nasser Rabbat konstaterar att varje studium av Klippdomens samtida betydelse lider av brist på texter från denna tid. De abbasidiska efterträdarna drev en hätsk anti-umayyidisk kampanj där man stundtals inte ens nämnde Klippdomens tillkomst. I den tidigaste faḫā'il-boken, kallad *Faḫā'il al-Bayt al-Muqqadas* och sammanställd av den jerusalemitiske förkunnaren Abu Bakr al-Wasiti 1019 finner vi två skildringar som gäller uppförandet och dekoreringen av Klippdomen. Boken utgör ett exempel på en bestämd litterär genre under tidig abbasidisk tid, där Jerusalem prisas i hadither, historiska berättelser och folksägner. Den första skildringen beskriver 'Abd al-Maliks planering och uppförande av Klippdomen. Al-Malik kom från Damaskus och hans syfte skulle vara att bygga en kupol (qubba) över klippan för att skydda muslimerna för kyla och hetta. Han gav uppdraget åt två övervakare av bygget, Raja' ibn Hayweh och Yazid ibn Salam och återvände därefter till Damaskus.

Nasser Rabbat anser att traditionskedjan (isnād) är trovärdig och att rapporten lyfter fram direkta vittnesbörd från Klippdomens tillkomst. Anledningen till Klippdomens uppförande anges vara rent funktionell: att bereda skydd för muslimerna som samlades kring klippan på tempelberget, av vilket skäl de samlades har fram till i dag inte kunnat utrönas. Men funktionen var även att höja al-Maliks och hans företrädares status. Av den första rapporten framgår att al-Malik utsåg platsen och kanske också utseendet på byggnaden innan han återvände till Damaskus. Al-Wasitis berättelse nämner inget om texterna och mosaikerna. Rabbat anser att valet av verser måste ha gjorts av en man som både var tjänsteman inom det umayyadiska hovet och samtidigt väl insatt i Koranen och dess tolkning. Den troligaste kandidaten blir då Raja' ibn Hayweh. Han var en lärd teolog och muhaddith (hadithförmedlare), som ansågs njuta högt anseende. Dessutom var han väl förtrogen med de heliga platserna i Palestina. Många ville se honom som den främste religiöse rådgivaren till kalifen, ett slags *éminence grise*.

Man måste ställa sig frågan varför just kristologiska frågor är så förhärskande bland de allra äldsta texterna i Klippdomen. Omvittnat är att alla de praktfulla bysantinska kyrkorna gjorde ett starkt intryck på de framryckande muslimerna. I Jerusalem var det framför allt Gravkyrkan som lyste med sin kupol; men om arkitekturen var bländande var det framför allt Gravkyrkans teologiska betydelse som blev en utmaning för den nya religionens företrädare. Som påpekats tidigare var det inte en judisk utan en rent kristen stad som muslimerna mötte när de till slut erövrade Jerusalem 638. Klippan på tempelberget var fylld av skräp och intresset hade förflyttats till en plats som de kristna betraktade som det nya templet där den judiska offerkulten hade ersatts av det slutgiltiga offret på Golgata och med Jesu död. Klippan på tempelberget förknippades med berättelsen om Abrahams offer och Adams skapelse och död. Dessa två traditioner överflyttade de kristna till Golgata. Invigningsfesten för Gravkyrkan förlades till mitten av september på dagen för invigningen av Salomos tempel. Man kan därför betrakta den skarpa polemik som finns i de texter vi behandlar, som en klar förkunnelse mot vad Gravkyrkan stod för. Jesus hade inte enligt muslimsk tro dött på korset och alltså inte heller uppstått. Därför byggde man på tempelberget.

Abraham var ju enligt Koranen Sura 3: 58 ff. varken kristen eller jude utan en hanif, den förste muslimen, fader till de tre monoteistiska religionerna. Under romersk och bysantinsk tid hade hela Haram-området varit ockuperat och under den kristna styrelsen av staden fick inget bebyggas då profetian om templets förstörelse skulle visa sig fullbordad.

Klippdomen har i den muslimska teologin fått en viktig ställning som bland annat platsen för Muhammeds nattliga resa (isrā') på Burak från Mecka till Jerusalem men även apokalyptiska föreställningar har knutits till platsen. Samtliga föreställningar är dock senare än 692 då Klippdomen stod färdig. Klippdomen har tolkats som en enbart politisk manifestation av al-Malik men den samtida texten med citat eller parafraaser på Koransuror motsäger detta enligt min mening. För övrigt är det svårt att under det vi kallar medeltiden särskilja på politiska och religiösa skeenden eftersom de går in i varandra och ömsesidigt ger betydelser av det som sker. Klippdomen uppförs i en rent kristen stad, som med sina praktfulla kyrkor utgör en nagel i ögat på de nya härskarna. Texten vid den inre omgången är så kristocentrisk att man måste se ett rent förkunnelsemotiv bakom. Det är med både morot och piska man vill omvända de kristna. Med morot ty man lyfter fram en positiv framställning av Jesus, Marias son, gör honom jämlik Profeten men samtidigt finns där piskan som säger att all trinitarism är förkastlig och att Gud är en enda. Det är ett mycket medvetet urval av texter där man måste tänka sig en ordnande hand bakom. Och då passar den lärde teologen Raja'ibn Hayweh in i sammanhanget som upphovsman till dessa texter, naturligtvis godkända av kalifen al-Malik. Det är dessutom inte, som visats, helt direkta citat från Koranen, kanske av det enkla skälet att Koranen inte vid den tiden hade funnit sin slutgiltiga form och att vi här ser en muntlig tradition i verksamhet.

Även den kristna kyrkan var på många sätt splittrad vid den här tiden med strider kring Jesu natur med mera, men de stora koncilierna låg ändå bakåt i tiden där man slagit fast Jesu död och uppståndelse som oersättliga delar av den kristna tros läran.

I en föreläsning hållen av R.W. Hamilton vid det amerikanska universitetets Center of Arabic Studies i Kairo den 22 november 1966, en föreläsning som endast finns upptaget på band, menade

Hamilton att Klippdomens verkliga syfte eller budskap först kom fram i den långa inskriptionen, som gjorde klart för alla som läste den – vare sig det var muslimer eller Bokens folk – att islam nu hade ersatt både kristendomen och judendomen (Kessler 1970, 11). Denna ståndpunkt verkar på mig helt plausibel.

För var och en som studerar Klippdomen utifrån olika aspekter är det värt att notera vad Khoury skriver: ”The intermingling of history and myth is an important part of understanding the Dome of the Rock” (Khoury 1993, 63). Klippdomen står som en första mycket tidig manifestation av den islamska kulturen, byggd i den för både judar och kristna heliga staden Jerusalem. Dock kan vi konstatera att den är, förutom många andra aspekter, ett politiskt landmärke över den framgångsrika erövringen år 638 samtidigt som den också är en manifestation av islams suveränitet som den enda sanna religionen tillsammans med en inbjudan till de kristna att lämna sina villfarelser och underkasta sig islam. Det är denna rivalitet med kristendomen och viljan att föra ut islam till de kristna som är drivkraften bakom Klippdomens tillkomst. Jag delar alltså Goiteins syn, på vilka krafter som ha varit verksamma vid byggandet av denna märkliga byggnad. Och språkspelet i wittgensteinsk mening visar hur man använder Korancitat och parafrafer i ett maktspel för att både inför egna anhängare och fiender visa på hur den egna läran har suveränitet. Att senare tider därefter skulle bli ivriga anhängare av Jerusalems särskilda helighet kom framför allt att bli ett intresse för asketer och mystiker så att den största lyckan man kunde erfar i livet var att äta bananer i skuggan av Klippdomen eller som al-Ghazzali bosätta sig 1095 inne i domen (Goitein 1950, 107) är en annan historia.

Litteratur

- Busse, Heribert (1977): "Die arabischen Inschriften im und am Felsendom", *Das Heilige Land* 109, s. 8–24
- Busse, Heribert (1981): "Monotheismus und islamische Christologie in der Bauinschrift des Felsendoms in Jerusalem", *Theologische Quartalschrift* 161, s. 168–178
- Goitein, Shelomo Dov (1950): "The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock", *Journal of the American Oriental Society* 70 2/1950, s. 104–108
- Grabar, Oleg (1959): "The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem", *Ars Orientalis* 3, s. 33–62
- Grabar, Oleg (1987 [1973]): *The Formation of Islamic Art*, New Haven: Yale University Press
- Grabar, Oleg (1996): *The Shape of the Holy: Early Islamic Jerusalem*, Princeton: Princeton University Press
- Kessler, Christel (1970): "Abd al-Malik's Inscription in the Dome of the Rock: a Reconsideration", *Journal of the Royal Asiatic Society*, s. 2–14
- Khoury, Nuhan N.N. (1993): "The Dome of the Rock, The Ka'ba, and Ghumdan: Arab Myths and Umayyad Monuments", *Muqarnas* 10, s. 37–65
- Koranen*, översättning K.V. Zetterstéen, 4:e uppl., 2003
- Leppäkari, Maria (2006): *Apocalyptic Representations of Jerusalem*, Leiden: Brill
- Necipoglu, Gülru (2008): "The Dome of the Rock as palimpsest: 'Abd al-Malik's grand narrative and sultan Süleyman's glosses", *Muqarnas* 25, s. 17–105
- Rabbat, Nasser (1993): "The Dome of the Rock revisited: some remarks on al-Wasiti's accounts", *Muqarnas* 10, s. 66–75
- Wittgenstein, Ludwig (1953): *Philosophische Untersuchungen*, Oxford: Blackwell

■ Allt ljus på oss? Ett försvarstal för den finlandssvenska mångfalden

Sven-Erik Klinkmann, Blanka Henriksson & Andreas Häger: *Föreställda finlandssvenskheter. Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2017

Antologin *Föreställda finlandssvenskheter* är resultatet av forskningsprojektet "Bitar av samma pussel? Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland" (2010–2013, finansierat av Svenska litteratursällskapet i Finland). Antologibidragen är författade av åtta folklorister, sociologer och geografer som analyserar offentliga debatter där identiteter inom gruppen finlandssvenskar aktualiserats under senare år. Materialet utgörs främst av bloggar och tidningsdebatter, men även till exempel Svenska folkpartiets valmaterial och skolböcker i ämnet historia.

Projektet som helhet anlägger ett intersektionellt teoretiskt ramverk och utgår ifrån ett *coping* perspektiv (översatt i boken till "hanteringsstrategier"). De centrala begreppen och de metodologiska överväganden som begreppen kräver diskuteras i den första delen av boken. Begreppet intersektionalitet är hämtat ur den amerikanska kontexten av "Black Studies" men är numera gängse inom humaniora och samhällsvetenskap. I korthet introducerades tanken om identitet som ett resultat av flera samverkande faktorer i termer av intersektioner, alltså korsningar, för att tydliggöra hur sociala kategorier som klass, kön och ras inte går att skilja från

varandra eller friläggas för analys. Man kan tänka såhär: det är inte samma sak att vara kvinna om en är överklass som om en är arbetarklass, det vill säga kvinnlighet är inte konstant, utan det handlar om olika sätt att vara kvinna. Det andra centrala begreppet är hanteringsstrategier vilket handlar om hur hot mot den egna gruppen eller identiteten kan hanteras på olika sätt, till exempel genom att skapa grupper som "vi" och "de" (i exempelvis snusdebatten, rättigheter kring spinnfiske eller föreställningar om det österbottniska bibelbältet).

Sammansatt är det alltså å ena sidan komplexiteten i "det finlandssvenska", å andra sidan hur finlandssvenskarna som individer och kollektiv hanterar olikheter, främst inom den egna gruppen, men också i förhållande till andra, som står i fokus för antologin. En central dimension av det poststrukturalistiska angreppssättet som genomgående framhålls är att det inte finns en given definition av varken Svenskfinland eller finlandssvenskar. Det som däremot finns, menar författarna, är normer kring gruppen finlandssvenskar som delas av individer inom gruppen och av majoritetsbefolkningen. I den här forskarantologin identifieras normen som Helsingfors/Nyland och det som utmålas som en *underdog*-position är främst Österbotten eller österbottningar.

De inledande kapitlen, "Utgångspunkter", följs av ett antal fallstudier med fokus på olika teman och material samlade under rubrikerna "Debatter och rumslighet" samt "Ideologi och klass". Att materialet utgörs av bloggar och tidningsdebatter tillför ett intressant perspektiv eftersom det inte framför allt rör sig om reglerade och orkestrerade debatter som till exempel forskarinlägg eller politiska positioneringar. Flera röster kommer till tals, även sådana som uppstår spontant och i affekt i kommentarsfälten på nätet. Detta är en av antologins styrkor.

Men tyvärr förloras stora delar av den potential till maktanalys som både intersektionalitet och hanteringsstrategier som teoretiska begrepp innefattar. Om man tänker sig att teoretiska verktyg appliceras på ett material för att lyfta fram aspekter som tidigare varit osynliga, att teorier hjälper forskare att reda ut komplexa förhållanden, så handlar det i antologin snarare om att intersektionalitet exemplifieras i de olika fallen. Jag kan se åtminstone tre troliga orsaker till att en starkt maktbetonande teori blir utslätad i det

här fallet. För det första förhåller sig bidragen generellt till att analysera skillnader inom gruppen finlandssvenskar och undviker de politiskt mer brännande identitetsfrågorna i förhållande till finskan i Finland eller till exempel Sannfinländarnas framgångar. För det andra är utgångspunkten i flera bidrag att medel- och överklassen i Helsingforsregionen helt enkelt är den normerande gruppen för all finlandssvenskhet. För det tredje ger de relativt små nyansskillnader vi talar om inom gruppen svensktalande finländare, i jämförelse med de grupper som teorierna utvecklats i förhållande till, få uppslag till nya rön. Utan att förminska problem med normativa identiteter och förväntningar inom gruppen så är österbottniska minoritetspositionen inom finlandssvenskheten ändå rätt svår att greppa som ett reellt maktproblem, även efter genomläsningen av antologin.

Detta leder till en följdfråga: vem riktar sig antologin till? Flera gånger, både i inledningen och i avslutningen, men även däremellan, påpekas att presenterade forskningsresultat "möjligen kan kännas något obekvämt" (s. 24, se även s. 332). Ja, möjligen, men vilken forskning gör inte det? Kanske tänker man sig här att forskning om finlandssvensk minoritetsidentitet, utförd av självidentifierade finlandssvenskar (till och med minoritetens minoritet österbottningar), finansierat av Svenska litteratursällskapet i Finland, och nu recenserad av en finlandssvensk (tvåspråkig österbottning) i forskningringen, i en finlandssvensk tidskrift, kan problematiseras utifrån det "navelskäderi"-perspektiv som Lena Marander-Eklund påtalar i en kort slutreflektion (s. 331)? För finlandssvenskarna själva är nog inte mångfalden av identiteter en nyhet, inte heller de hätska debatterna som analyseras och som man dagligen kan följa i det finlandssvenska medielandskapet. Men det vardagslivsperspektiv som anläggs kan jag inte heller bedöma vara av större intresse för en vidare krets forskare eftersom, som sagt, det deskriptiva dominerar över det analytiska som skulle kunna vara intressant ur ett komparativt perspektiv. För komparationer ges alltför lite historisk, social och politisk kontext som skulle förankra debatterna och ståndpunkterna i det specifika sammanhang där de uppstår och är meningsfulla.

Katarina Leppänen

■ Kampen för icke-våld i en våldsfylld värld

Satish Sharma, *Quakerism: Its Legacy, and Its Relevance for Gandhian Research*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2017

Att våga stå för icke-våldsprincipen i en värld som kännetecknas av konflikter och motsättningar är alltid utmanande. Genom mänsklighetens historia har vi dock en mängd rörelser och ideologier som försökt bryta de våldsamma tendenserna som vi sett. En av de mest kända förespråkarna för icke-våld var indiern Mahatma Gandhi. Utgående från hans principer och kamp för rätt och rättfärdighet har rörelser uppkommit som försöker bevara hans protestmetoder och framgångsrecept. Hans insatser i Indien under början av 1900-talet bestod mest i passivt motstånd mot kolonialmakten Storbritannien, vilket så småningom ledde till Indiens självständighetsdeklaration. Ironiskt nog föll han för en kula från en av de tidigare anhängarna. Idag finns i Indien forskningscentra som uttryckligen önskar föra vidare Gandhis idéer och ideal. Men verksamheten för icke-våld är också en världsvid rörelse som många människor i olika delar av världen engagerar sig i.

En av de aktiva inom fredsrelsen med Gandhis förtecken är professorn i sociologi vid University of Nevada i Las Vegas, USA, Satish Sharma. Han har även innehaft tjänster vid flera andra universitet, bland annat vid Punjab University i Indien. Hans forskning i icke-våld och fredsrelser är omfattande. Bland annat har han skrivit om Leo Tolstoy och om olika lärare som Gandhi en gång hade. Hans senaste stora arbete handlar om kväkarrörelsen. Den är inte särskilt känd här i Norden. Rörelsen har haft relativt få anhängare på våra nordliga breddgrader. Bland de mer kända kväkarna i Sverige kan nämnas Emilia Fogelklou, Jeanna Oterdahl och Elin Wägner. Men i England och framför allt i USA är den betydligt mer utbredd. Någon stor rörelse är den dock inte. Anhängarna torde uppgå till ungefär 400 000 i hela världen.

Kväkarrörelsen uppkom i England på 1600-talet. Kväkare var ursprungligen ett öknamn – det betyder ungefär skakare på engelska. Grundaren av rörelsen var George Fox som fick olika

uppenbarelser och profetiska budskap. Dessa gick ut på behovet av att restaurera den sanna kristna kyrkan och hålla sig radikalt till Jesu budskap om kärlek, icke-våld och jämlikhet. Pacifismen blev den verkliga ledstjärnan för rörelsen. Emellertid var det ganska trångt för sådana rörelser i 1600-talets England, varför många med sympatier för rörelsen emigrerade till USA. En av de mest omtalade är William Penn som kom att grunda delstaten Pennsylvania på USA:s östkust (Penns skogar).

I Sharmas bok får vi först en relativt kort redogörelse för Gandhi och den tradition han startade. Därefter övergår författaren till att i flera kapitel rätt ingående redogöra för uppkomsten, utvecklingen och betydelsen av kväkarrörelsen ända in i våra dagar. Intressant nog är det så att då Gandhi vistades i Sydafrika ett antal år i början av 1900-talet mötte han kväkare och tog intryck av dem. Hur mycket detta bidragit till Gandhis radikala fredssträvanden är svårt att säga. I varje fall kan man påstå att hans strävanden och kväkarnas principer mycket långt gick hand i hand med varandra. Kväkarna har genom historien konsekvent stått för jämlikhet mellan könen, predikat sanningen där Kristus står i centrum och alltid syftat till att bilägga konflikter. Rörelsen har dock inte själv kunnat undgå en del motsättningar, som resulterat i olika fraktioner av rörelsen. Pacifismen är dock ledstjärnan för dem alla.

Intressant är att kväkarnas gudstjänster för det mesta består av tystnad. Det är fråga om ett slags meditation där Anden skall regera. Får man ett budskap från den andliga världen skall man yttra det i gudstjänsten som en hälsning från Kristus till alla närvarande.

I USA stod kväkarna konsekvent mot slavhandeln. De arbetade också aktivt för att fångelserna skulle bli mer mänskliga och för sanitärt hjälparbete i krigstider. Familjen betraktades som mycket viktig. Där skulle levnadsprinciperna läras ut och präntas in. Pacifismen har alltid tagit sig uttryck i praktiskt arbete och 1947 tilldelades samfundet Nobels fredspris genom hjälporganisationerna Friends Service Council och American Friends Service Committee.

Sharmas bok är upplysande och uppslagsrik. Den ger inte bara hela bakgrunden till kväkarnas uppkomst utan också till deras utveckling och betydelse för arbetet för världsfred. För alla som är

intresserade av icke-våldsrörelser genom historien är detta arbete oundvikligt, även om kväkarna är relativt okända i nordiska sammanhang. Det är viktigt att i en tid av stegrande konflikter ta till sig arbeten som framhåller radikalt avstånd från allt våld och från krigsförberedelser.

Nils G. Holm

■ Det (o)problematiska politiska våldet och arbetarrörelsens frammarsch

Torsten Ekman: *Helsingfors röda fanor. Från arbetarrörelsens tidiga år 1883–1917*. Schildts & Söderströms, Helsingfors 2017

Torsten Ekmans bok *Helsingfors röda fanor. Från arbetarrörelsens tidiga år 1883–1917* är en gedigen översikt av den finländska socialdemokratiska arbetarrörelsens frammarsch under de politiskt turbulenta åren från 1800-talets slut till självständighetsförklaringen 1917. Ekman är sedan tidigare en känd och hyllad fackboksförfattare och även med denna bok lyckas han skapa en översikt av ett viktigt skede i modern finländsk politisk historia. Med hjälp av tidigare forskning samt källmaterial i huvudsak bestående av tidningar och memoarer, skildrar Ekman historiska händelseförlopp som ägde rum i storfurstendömet huvudstad och de framträdande historiska personligheter som verkade inom arbetarrörelsen. Boken är ett välkommet bidrag för både en facklig och allmän (riks)svensk läsekrets som är intresserad av arbetarrörelsens roll i upptakten till Finlands självständighet och inbördeskriget 1918.

Huvudtiteln, ”Helsingfors röda fanor”, verkar vara vald på estetiska grunder, och inte för att den berättar vad boken faktiskt handlar om. Boken är en berättelse om det politiska våld som utspelade sig i Helsingfors och en viktig huvudaktör var enligt författaren arbetarrörelsen. Ekmans berättelse om våldet börjar med att kontrastera till det harmoniska och lugna Helsingfors som enligt honom existerade före kejsare Nikolaj II ”svek finländarna” och påbörjade förryskningen av storfurstendömet Finland. Helsingfors beskrivs som ett klassamhälle med tydliga sociala hierarkier som kommer till uttryck på olika sätt, inte minst i stadsrummet. Socialismen kommer utifrån och förkunnas till massorna av en bildad klick. Dessförinnan har fabrikören Viktor Julius von Wright försökt stävja arbetarklassens förmodade radikaliseringsmed att grunda arbetarföreningar som istället för att förespråka socialistisk klasskamp och omkullkasta det borgerliga samhället uppfostrar arbetarna till att verka som medborgare i

ett kapitalistiskt samhälle. von Wright misslyckades i sitt försök att uppfostra arbetarmännen till att acceptera det kapitalistiska samhällets naturliga ordning och snart vann den marxistiska socialdemokratin allt starkare understöd hos arbetarna i Helsingfors.

Vilken betydelse har det politiska våldet som utspelade sig i Helsingfors i början av 1900-talet fått i finländsk historieskrivning? Det är en fråga som mycket väl kunde ha lyfts fram av författaren. Förryskningen och klassmotsättningarna kan sägas vara faktorer som utlöste våldet, samtidigt som politiskt våld i form av blodiga terroraktioner och brott mot den lagliga samhällsordningen ofta framställs i en nationalistisk historieskrivning som nödvändiga steg i Finlands frigörelse. Här kunde Ekman ha problematiserat hur de samtida aktörerna och de olika inriktningarna inom den finländska arbetarrörelsen i ett efterhandsperspektiv betraktat bruk av våld som politiskt kampmedel. Var gick gränsen inom arbetarrörelsen mellan första maj-demonstrationer, strejker och våldsamma protester, upplopp och militanta kupp försök? Gjorde man skillnad på dessa och hur kommer det sig att vilda strejker blivit mera accepterade än konfrontativ politik på gatorna?

Undertiteln till Ekmans bok indikerar att boken ska behandla den tidiga arbetarrörelsen, men läsaren vilseleds att tro att den finländska arbetarrörelsen i huvudsak verkade i Helsingfors eller i de större städerna i Finland, att arbetarrörelsen är det samma som dess framträdande ledare och att arbetarrörelsen främst bedrev klasskamp på gatorna i form av våldsamma konfrontationer. Arbetarrörelsen var mycket mer än dess ledare och majoriteten av medlemskåren deltog varken i våldsamma eller subversiva verksamheter såsom planering av terrordåd, spridning av illegal litteratur, vapensmuggling och så vidare.

Torsten Ekman förlitar sig på ett traditionellt politiskt historiskt berättande och förklarande av historiska skeenden. Läsaren bäddas in för en färdig guidad tur som för oss från det harmoniska 1800-talets slut, som avbröts abrupt med Nikolaj II:s februarimani-fest, fram till inbördeskrigets utbrott i januari 1918. Aktörerna som framträder i berättelsen är namnstarka personer, i huvudsak män, i den tidiga socialdemokratiska arbetarrörelsens brokiga persongalleri. Även andra kända personer i finländsk politisk historia dyker upp under berättelsens gång. Ekmans berättelse är däremot inte

en historia ur ett underifrånperspektiv – även om arbetarrörelsens samtida retorik skulle hävda det – utan arbetaren själv blir en mycket anonym person. Arbetaren framträder som en i massan, en siffra i statistiken och mer eller mindre ett retoriskt objekt, såsom han beskrevs av arbetarrörelsens skolade marxistiska ledare.

En bredare läsekrets utanför det akademiska tenderar att intressera sig för nya perspektiv och utifrån samtiden ställa frågor till det förflutna. Inte sällan har nya perspektiv och frågor ställts av andra än fackboks författare – särskilt inom skönlitteraturen har man lyckats väcka frågor till historien som intresserar den läsande allmänheten. Boken är som sagt översiktlig och skriven på ett sätt som är berättande framom analyserande. Ambitionen att ställa frågor och problematisera eller ens göra några som helst reflektioner eller summeringar kring forskningsobjektet, den finländska arbetarrörelsen i början av 1900-talet och dess relation till politiskt våld, hör inte till Ekmans sätt att skriva historia. Boken fyller en funktion i att upplysa och skildra historiska skeenden, samtidigt är intrycket att det som förmedlas är en bekant historia för den historiemedvetna – men obekant för den som inte är bevandrad i finländsk politisk historia åren före självständigheten och inbördeskrigets utbrott.

Matias Kaihovirta

■ ”Eurokrisen” och ändringar i Finlands EU-politik

Tapio Raunio & Juho Saari (red.): *Periferi eller centrum? Förändring eller kontinuitet i Finlands EU-politik*. Gaudeamus, Helsingfors 2017

”Eurokrisen”, som började i och med Greklands konkurstillstånd 2010, ledde i Finland till en politisering av EU-politiken och debatten om en tätare integration inom Europeiska Unionen. Eurokrisen ökade även stödet för populistiska och radikala högerpartier i Europa, och i Finland blev EU-integrationen ett av de hetaste valteman i 2011 års riksdagsval. Samtidigt ökade den nationella offentliga debatten om EU:s framtid. Det eurokritiska populistpartiet Sannfinländarna fick 19,1 procent av rösterna i riksdagsvalet 2011. Detta valresultat och debatten som riksdagsvalet gav upphov till påverkade Jyrki Katainens ”six-pack”-regerings politik både i Finland och inom EU. Finlands bild som en konstruktiv och pragmatisk medlemsstat skadades när Finland ifrågasatte flera EU-beslut, framför allt de som gällde invandring och finansiella stödpaket i euroområdet.

Har denna mer kritiska EU-debatt haft inflytande på Finlands nationella EU-beslutsfattande eller Finlands förfaranden inom EU? Hur har eurokrisen påverkat medborgarnas och partiernas inställning till EU? Den nya antologin *Periferi eller centrum? Förändring eller kontinuitet i Finlands EU-politik*, redigerad av Tapio Raunio och Juho Saari, söker svar på dessa viktiga frågor. I boken analyseras Finlands EU-politik och finländarnas inställning till EU från 1990-talet framåt, och i boken ingår tio artiklar som innehåller både övergripande analyser av de breda riktlinjerna inom Finlands EU-politik och flera fallstudier av EU-beslutsfattandet i Finland. Raunio och Saari förklarar att: ”[s]yftet med boken är att erbjuda nya, forskningsbaserade fakta om Finlands EU-politik, och samtidigt att väcka bredare debatt om vårt lands roll och målsättningar i Europa. Boken är avsedd för alla som önskar en djupare insikt i Finlands EU-politik och de utmaningar som den europeiska integrationen möter. Boken kan också användas som läromaterial vid universitet och yrkeshögskolor.” (s. 8) Boken är

tillgänglig avgiftsfritt som en pdf-version på Europainformationens websida.

I inledningskapitlet redogör Tapio Raunio och Juho Saari för bokens centrala teman. Raunio och Saari hävdar att ändringar i EU-medlemsstaternas inrikespolitiska situation ofta leder till att medlemsländerna mer kraftfullt börjar driva sina egna nationella intressen inom EU. Även andra, mer övergripande utvecklingar har påverkat EU-beslutsfattandet inom medlemsstaterna, såsom EU:s regionala utvidgning under 2000-talet. Det är också viktigt att ta i beaktande att EU:s karaktär och graden av integration har ändrat dramatiskt sedan Finlands ingång i EU. Som Raunio och Saari konstaterar: "[m]edlemsstaterna har överfört befogenheter till EU från politiska sektorer som kan vara mycket viktiga för den nationella suveräniteten; det gäller till exempel handelspolitik, valutapolitik, utrikes- och säkerhetspolitik." (s. 11)

Hur har finländarnas inställning till EU utvecklats och har eurokrisen förändrat den? Maria Bäck granskar i sitt bidrag finländarnas förhållande till EU och den europeiska integrationen utgående från Eurobarometerns enkätundersökningar. Hon fokuserar på utvecklingen under åren 1995–2015. I allmänhet har Finland varit bland de medlemsstater som haft de mest EU-positiva invånarna. Bäck upptäcker också att trots eurokrisen har finländarnas inställningar till EU blivit mer positiv under 2010-talet. Ändå finns det stora skillnader inom den finska befolkningen, och skillnaderna har inte förändrats med tiden. Trots att finländare brukar vara positivt inställda till EU i allmänhet, är de mer kritiska till EU-integrationen.

Har eurokrisen inverkat på Finlands nationella EU-beslutsprocesser och Finlands deltagande i EU-politiken? I Tapio Raunios och Mikko Mattilas artikel analyseras Finlands EU-politik. Raunio och Mattila konstaterar att de finländska politiska partierna har "bortsett från sannfinländarna – till största delen understött den nationella Europapolitiken, vars kärna är konstruktivt och aktivt deltagande i EU:s beslutsprocesser" (s. 52–53) och partilinjerna har mer eller mindre förblivit de samma sedan Finlands EU-medlemskap. Enligt Raunio och Mattila har Finlands EU-beslutsfattande delvis förändrats, men de konstaterar att man bör

vara försiktig med att överdriva förändringarna, som har varit mest tydliga i frågor om invandring och euroområdets stödpaket.

Den största effekten eurokrisen har haft, enligt Raunio och Mattila, gäller den offentliga sfären i Finland. Under Finlands EU-medlemskap har EU-politiken präglats av en strävan mot (parti)politisk konsensus, som har utformats bakom stängda dörrar mellan regeringspartierna och oppositionen. Å ena sidan har den här praktiken stabiliserat Finlands EU-politik, å andra sidan har den inte varit ”bra för den debatt och det offentliga övervägande som är så viktiga för demokratin.” (s. 61) Eurokrisen och den mer aktiva politiska diskussionen har givit medborgare mycket mer information om det nationella EU-beslutsfattandet, vilket kan ses som en positiv utveckling för demokratin i Finland.

Som Raunio och Saari konstaterar, har EU-beslutsfattandet blivit ännu mera specialiserat vilket gör bokens rika fallstudier om till exempel EU-beslutsprocesser i socialpolitik (art. 5), handelspolitik (art. 4) och utrikes- och säkerhetspolitik (art. 8) särskilt viktiga. Boken erbjuder både en övergripande analys och specifik information om olika viktiga politiska frågor, och kan rekommenderas för alla som är intresserade av Finlands EU-beslutsprocesser och ändringarna inom den Europeiska Unionen sedan den tätare integrationen började.

Inga Saikkonen

Medverkande

- Dag Anckar, professor emeritus i statskunskap vid Åbo Akademi
(danckar@abo.fi)
- Lars Djerf, TL, FK, doktorand i religionsvetenskap vid Åbo
akademi (larsdjerf@telia.com)
- Olga Engfelt, FM, doktorand i litteraturvetenskap vid Åbo
Akademi (oengfelt@abo.fi)
- Nils G. Holm, professor emeritus i religionsvetenskap vid Åbo
Akademi (nholm@abo.fi)
- Matias Kaihoviirta, FD, forskare i nordisk historia vid Åbo
Akademi (mkaihovi@abo.fi)
- Katarina Leppänen, FD och docent, lektor i idéhistoria vid
Göteborgs universitet (katarina.leppanen@lir.gu.se)
- Lennart J. Lundqvist, professor emeritus i statsvetenskap med
särskild inriktning mot organisation och genomförande-
processer inom miljöområdet vid Göteborgs universitet
(lennart.lundqvist@pol.gu.se)
- Inga Saikkonen, D.Phil., forskardoktor, SAMFORSK vid Åbo
Akademi (inga.saikkonen@abo.fi)